

Kritika Marxovog ekonomskog determinizma: kako teoretizirati nadgradnjom

Weiss, Patrik

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:135192>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KULTURALNE STUDIJE

Patrik Weiss

**Kritika Marxovog ekonomskog determinizma:
kako teoretizirati nadgradnjom**

ZAVRŠNI RAD

Mentor:

Doc. dr. sc. Nenad Fanuko

Rijeka, 2018.

Sažetak:

U ovom radu baviti ću se analizom Marxove filozofije; ponajprije njegovim pojmovima baze i nadgradnje. S obzirom da u ovom radu polazim od pretpostavke da je Marx ekonomski determinist, prvotno ću napraviti povijesni presjek razvoja njegove misli te istaknuti od kojeg se razdoblja Marx može smatrati ekonomskim deterministom i zašto. Neizbježan dio koji nam se nameće kada govorimo o Marxu i njegovoj misli su pojmovi, odnosno filozofske interpretacije povijesti i društva, pod imenom historijski i dijalektički materijalizam. Polazeći od činjenice da su baza i nadgradnja pojmovi koji su direktno vezani za ta dva vida materijalizma neophodno će biti da ih skiciram i objasnim barem u kratkim crtama. Termin „kritika“ koji navodim u naslovu svojeg rada ne odnosi se nužno na vrijednosnu procjenu točnosti ili netočnosti Marxovog sistema, već na pokušaj jedne interpretacije, jednog novog čitanja kojemu je za cilj propitati i ponovno tematizirati odnos između baze i nadgradnje, objasniti nužnost njihovog razumijevanja u današnje doba i općenito kada govorimo o Marxovoj filozofiji; te naposljetku zaokružiti misli vezane uz ta dva termina i dati primjer zašto ih i kako možemo (i moramo) primjenjivati u analizi društva neovisno od vremenskog trenutka kada se ono pojavljuje (društvo). Time želim pokazati univerzalnost i široku mogućnost primjene Marxove teorije i metode na analizu društva, a još jedan od ciljeva je i pokazati kako se ona ne smije zaboraviti i kako se mora osloboditi političke i bilo kakve „stranačke“ obojenosti kako bi se mogla shvatiti ispravno i kako ne bi podlegla vulgarizaciji. U radu ću se također koristiti teorijama raznih marksističkih filozofa 20. stoljeća.

Ključne riječi: Karl Marx, baza, nadgradnja, historijski materijalizam, dijalektički materijalizam, Althusser, teorija društva, kritika

Sadržaj

Sažetak	2
Ključne riječi	2
1. Dijalektika uvoda	4
1.1. Napomena	5
1.2. Invokacija	6
1.3. Oda za Marxa	6
1.4. Manifest rewritten	8
2. Uvod	9
3. Bonhomme d'histoire	12
3.1. Tko je (bio) Karl Marx	15
3.2. Mladi i stari Marx	18
3.3. „Sinteza podjele ”	20
4. Temeljni pojmovi Marxove misli	22
4.1. Historijski materijalizam	23
4.2. Dijalektički materijalizam	26
4.3. Baza i nadgradnja	29
5. Misli marksističkih filozofa 20. st. – naglasak na propitivanju odnosa baze i nadgradnje, ekonomije i društva	36
5.1. Terry Eagleton – ekonomski determinizam i značenje proizvodnje	36
5.2. Antonio Gramsci – hegemonija	43
5.3. Raymond Williams – baza i nadgradnja u Marksističkoj kulturalnoj teoriji	48
6. Zaključak	56
7. Bibliografija	59

1. Dijalektika uvoda

Zašto dijalektika? Dijalektika u najjednostavnijem smislu riječi označava jedno „povijesno“ kretanje, označava promjenu, hod. Upravo zato i sam uvod u rad nazivam dijalektičkim. Iz razloga što je i on u određenom kretanju, što i on podliježe nekim vlastitim proturječjima koja su, ipak, ništa više nego samo određen trnovit put do jednog višeg cilja. I bez obzira dubila ova dijalektika na glavi ili ne, ipak se svi moramo složiti da kako god se okrene uvijek je jedna strana dolje, a jedna gore. Neka nam to bude metafora za društvo, odnosno za proletarijat. Uvijek je netko gore, netko dolje; a kako bi trebala glasiti Marxova maksima – i koju je on u cjelokupnom svojem radu, mišljenju i životu želio postići, bila je: jednakost, jednakost među svim neotuđenim ljudima. Upravo u ovom paradoksalnom izlaganju veze dijalektike i Marxove misli leži sva njegova veličina i na kraju krajeva sva veličina zadaće koja je bila stavljena kako pred samog Marxa, tako i pred sve one koji su se odlučili biti njegovi „sljedbenici“. Kako iznjedriti jednakost, solidarnost, kako prevazići postojeće stanje kapitalizma koje sve i svakoga tjera u očaj i otuđenje (bilo kapitaliste, bilo proletere), kako postati slobodan i ravnopravan kada je krajnju sintezu tako teško doseći. Upravo zato je ta apsolutna sinteza, (kod Hegela apsolutni Duh) tek ono krajnje, ono što bi odgovaralo u Marxovoj misli komunizmu; društvu koje neće propasti; koje više neće biti podvrgnuto zakonu dijalektičkog materijalizma, već će za svih pružiti jednakost i slobodu, samoprodukciju, i gdje će se svaki pojedinac naposljetku moći samoaktualizirati.

Na mjestu gdje sam naveo riječ „paradoksalno“ želio sam samo „oslikati“ trnoviti put koji je Marx zacrtao sebi i u krajnjoj liniji čovječanstvu, te sam antagonizam koji se javlja u marksizmu (shvaćenom kao teoriji baziranoj na radovima i mislima Marxa i Engelsa), u tematiziranju, postavljanju i rješavanju problematike marksističke filozofije¹ koju svaki filozof rješava na svoj vlastiti način, sa svojim vlastitim izvodima i viđenjima što marksizam jeste i što bi trebao biti.

Upravo iz prethodno navedenih razloga koristim naziv dijalektika uvoda, kao prethodno osiguranje da će i sam ovaj rad sadržavati u sebi, te tematizirati određene antagonizme. Vidjeti marksizam kao jedinstven pokret ili kao jedinstven teorijski rad je skoro pa nemoguća misija, zato prethodno želim napomenuti da ću se u ovom radu bazirati samo na jedan mali (iako veoma bitan)

¹ Ovdje koristim riječ filozofija čisto radi mogućnosti sažetog prikaza. Inače Marxova misao nije samo filozofska, već pokriva širok spektar područja kao što su: ekonomija, sociologija, teorija društva i slično.

dio Marksove misli. Kao i sama dijalektička metoda, taj mali dio njegove teorije; naime baza i nadgradnja, su neodvojivi i sastavni dio cjelokupne Marxove filozofije i iako ćemo primarno staviti fokus na problematiku ta dva pojma, mora se znati da nikako ne tvrdim da su oni izdvojeni i nepovezani fenomeni s ostalim čimbenicima koje sadrži misao Marxa, a samim time i čimbenicima koje sadrži samo društvo.

Za kraj bi mogli reći, da ima ona stara poslovice koja kaže – tko se igra s vatrom, obično od nje i pogiba. Mi se doduše nadamo da će jednom (najbolje u skoroj budućnosti) pobjeda biti na našoj strani, ali svakoga trenutka moramo biti svjesni koji su ulozi za ostvarenje te pobjede. Tu ne mislim samo na revoluciju ili revolucije što nadolaze, već na samu težinu i opasnost bavljenja teorijom. Jer - opet koristimo dijalektiku kao svojevrsnu alegoriju antagonizma -, ako je negacija princip svijeta, povijest i razvoja, onda moramo biti spremni na gubitak koji bi se mogao dogoditi da i mi prije nego li postanemo, odnosno dosegneмо krajnju sintezu; postanemo sami ono negirano, ono pobijeđeno i ostavljeno na milost i nemilost zaboravu.

Bez obzira na činjenično stanje, na uloge i moguće poraze, mi ne smijemo gajiti lažne nade, nade koje bi samo opet porobljavale čovjeka. Mi moramo gajiti samo jednu nadu, a to je nada da će na kraju čovjek i pobijediti. Slobodan, samoaktualiziran, bez lažnih idola. Čovjek kakav jedino sam sebi pristaje i pripada. Čovjek koji je dostojan samoga sebe.

1.1. Napomena

Marxova filozofija mora se shvatiti kao filozofija za mase². Iako tematizira i polemizira sa oslobađanjem čovjeka, ukidanjem njegovog otuđenja, i iako je u centru Marxove filozofije, pogotovo u ranoj fazi, čovjek kao čovjek – kao rodno biće; ipak je njegova misao okrenuta društvu, kao organskoj cjelini udruženih pojedinaca. Marx u svojim „zrelim“ radovima odrađuje društvo,

² Pod kovanicom „filozofija za mase“ prvenstveno mislim da Marxova filozofija nije kadra odgovoriti na neka pitanja na koja može odgovoriti „filozofija egzistencije“. Filozofija za mase ovdje označava jedan model koji objašnjava kako većina ljudi unutar društva djeluje i može djelovati. Mislim da Marxova filozofija nije kadra, niti želi biti kadra objasniti određene „iznimke“ koje se javljaju unutar jednoga društva. Na primjer: Marx ne objašnjava kako je moguće da je Engels izabrao stranu koju je izabrao, i niti objašnjava zašto svi pripadnici društva jednostavno ne djeluju „altruistično“ ili pak na temelju Platonovog načela, tj. ideje „Dobra“. Mislim da je marksizam filozofija za mase, jer prvenstveno u analizu uzima većinu društva i neke glavne vjerojatnosti koje oblikuju njihovo djelovanje, mišljenje i dr.

bavi se njegovim problemima, te razmišlja kao teoretičar društva. Također, rješenja i odgovore koje piše su okrenuti društvu, a ne primarno i isključivo pojedincu kao što je to npr. slučaj kod filozofa egzistencijalizma. Stoga ćemo u ovom radu uzeti Marxa i njegove teorije, primarno kao teorije okrenute ljudskom društvu i povijesti koju stvara to ljudsko društvo. Također, kada budemo govorili o ideologiji, njenom funkcioniranju i njezinim ciljevima, odrađivati ćemo ju u sklopu cjeline ljudskog društva, kao mehanizam koji uključuje sve, a ne kao nešto što djeluje samo na pojedinca. Ovo je bitno naglasiti, jer kada tražimo odgovore na glavna pitanja marksizma, bitno je postaviti pred-pitanje koje glasi: za koga tražimo rješenja. Upravo na ovom mjestu odgovor mora glasiti za svih, za društvo i također za proletarijat, a ne za pojedinca, za individuu ili nekog apstraktnog čovjeka, za kategorički pojam Čovjek.

1.2. Invokacija

„ Kant će i Fichte rado u eter svratiti,

Daleku zemlju žudijahu sresti,

A ja tek kušam zapravo shvatiti

Ono što sam – našao na cesti! „

Ovo je dio Marxovo poetskog opusa. U knjizi „ Od filozofije do proletarijata “ navodi se razdoblje od 1836. – 1837. godine kao njegovo „ pjesničko “ stvaralaštvo. Ova strofa je dio jednog epigrama. Također, možda je ovdje u malom, već u početku, iznijeta Marxova misao koju će pratiti do kraja života. Naime, odbacivanje svega okultnog, metafizičkog, idealnog, i bavljenje „ živim svijetom “, bavljenje materijom, bavljenje čovjekom kao djelatnim bićem, kao bićem koje proizvodi i stvara svoju povijest, ali kako naglašava u „ Osamnaestom brumaireu “ pod uvjetima koji su ih zatekli.

1.3. Oda za Marxa

Evo, već je toliko vremena prošlo,

Prije točno 200 godina rođen si ti.

A nama blagostanje još nije došlo

I dalje neumorno borimo se mi.

Danas nas ima, dok ti si bio sam,

Uz Engelsa jedino, pravdu nam htio dat.

Tvoje misli – neosporno - jasne kao dan,

Još uvijek; čovjek na čovjeka podiže bat.

Dragi ne brini, pišemo i pisat ćemo

Sve dok tvoje ime ne zaboravimo.

Makar trebalo i da odmah umremo

Pa zauvijek s otuđenjem raskrstimo.

Od manifesta 170, a do komunizma

Tko zna koliko još treba proć'.

3 puta hura, za svu djecu marksizma!

Gledam! U očima proletera opet sjaji moć.

Oda 200. godišnjici rođenja Marxa, i 170. godišnjici objave Komunističkog manifesta.

„ Ako za dvadesetak godina još uvijek bude bilo marksista ili feministica, bit će to ružna budućnost. Marksizam je trebao biti privremen pokret, zbog čega svatko tko ulaže cijeli svoj

identitet u njega promašuje smisao. Čitava je poenta marksizma u tome da postoji život nakon marksizma. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 14.)

1.4. Manifest rewritten

S obzirom na temu koju ćemo odrađivati u ovom završnom radu, naime problem baze i nadgradnje, te ideologije koja je neraskidivo vezana za ova dva pojma, mislim da je dobro naglasiti na koju način funkcionira ideologija u reprodukciji postojećih proizvodnih odnosa.

Na samom početku Komunističkog manifesta, Marx i Engels kažu:

„ Historija svakog dosadašnjeg društva jest historija klasnih borbi. “ (Marx, K. i Friedrich, E. Manifest komunističke partije. u: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. str. 367.)

Ovu frazu s obzirom na ulogu ideologije u proizvodnji odnosa proizvodnje, odnosno u nastojanju da prikaže istinski materijalni život iskrivljeno, da proizvede lažnu svijest, mogli bi i okrenuti – parafrazirati na sljedeći način:

Historija svakog dosadašnjeg društva, je nastojanje vladajuće klase da nametne potlačenju klasi onu vrstu svijesti koju bi mogli nazvati – zaborav baze.

Također, na samom kraju „ Manifesta “ traktat zaključavaju poznatom krilaticom:

„ Proleter i svih zemalja, ujedinite se ! ” (Marx, K. i Friedrich, E. Manifest komunističke partije. u: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. str. 392.)

Ovdje bi također mogli napraviti malu preinaku, pa krilaticu kao put prema pravom osvješćenju i dolasku do „ klase za sebe “ preraditi u:

Proleter i svih zemalja, ne zaboravite kako stvari stoje s bazom! ³

³ Pod bazom se razumijeva su-odnos, tj. spoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Oni zajedno čine određeni način proizvodnje, odnosno ekonomsku bazu društva.

2. Uvod

Uvodi su možda i najteži dijelovi radova za napisati. Pogotovo kada se radi o uvodu u jednu problematiku Marxove misli. Stoga ću krenuti potencijalno najopćenitijim putem, tj. citiranjem jednog od najpoznatijih, ako ne i najpoznatijeg, pasusa iz cjelokupne Marxove ostavštine. Radi se o dijelu iz poznatog „Predgovora za – Prilog kritici političke ekonomije – “ napisanog 1857. godine.

Glasi ovako:

„U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.“ (Marx, K. Predgovor za prilog kritici političke ekonomije u: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. str. 700.)⁴

Ovaj odlomak, bez obzira na njihov „općeniti“ pogled na marksizam i shvaćanje istog, većina teoretičara ipak smatra najbitnijim i najvažnijim za razumijevanje Marxove misli. Naravno, iako na prvi pogled podosta eksplicitan i jasan, čak i ovaj dio teksta podliježe najrazličitijim razumijevanjima i interpretacijama. S obzirom da ovaj odlomak smatram osnovom za razumijevanje pojmova baze i nadgradnje (koji su temelji ovoga rada), te historijskog materijalizma morat ću se još malo detaljnije pozabaviti opisom istog. Ovaj odlomak nam govori toliko mnogo u vezi načina i metode koju je Marx zamišljao kada se bavio svojim teoretskim i

⁴ Sve tekstove Marxa i Engelsa citirati ću primarno iz tri knjige: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. / Marx, K. (1975). Od filozofije do proletarijata. Školska knjiga. Zagreb. / Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb.

praktičnim djelom. Možemo (i moramo) tvrditi da je upravo ovaj komadić sama srž i sama originalnost marksističke teorije⁵, odnosno teorije Karla Marxa.⁶

Kako ne bi isključili problem klasne borbe i dijalektičkog materijalizma koji su također neodvojivi sastavni dio Marxove teorije, a dijalektički materijalizam i metode, citirati ću nastavak prethodnog pasusa, gdje ćemo vidjeti na što Marx misli kada govori o povijesnom kretanju i razvoju društva.

„ Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurjeđe s postojećim odnosima proizvodnje, ili što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotada kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije.“ (Marx. K. Predgovor za prilog kritici političke ekonomije u: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. str. 700.)

Ovdje se stvari poprilično kompliciraju i sam okvir u kojem treba promišljati Marxovu teoriju, a na temelju nje naposljetku i praksu, se znatno sužava. U samo par redova, toliko gusto su isprepleteni pojmovi baze, nadgradnje, razvoja, povijest, revolucije, klasne borbe, ideologije, vlasništva. Sve ovo upravo i uzrokuje pluralnost interpretacija i njihovo nepomirljivo razdvajanje. Kako govori Stuart Hall u svoj tekstu „ A " Reading" of Marx's 1857 Introduction to the Grundrisse “ upravo u ovom kratkom spisu⁷, svatko uzima što mu treba, što želi i koristi tako da neosporno odgovara njegovom vlastitom tumačenju. Ovakvih mjesta u Marxovim i Engelsovim spisima ima zapravo podosta, a to je s jedne strane veoma razočaravajuća činjenica zbog toga što često dolazi do vulgarizacije i banalizacije njihovih ideja, koje nisu tako rijetko dovodile i do po život opasnih situacija; a s druge strane možda upravo u toj otvorenosti, toj mogućnosti konstantno drugačijeg čitanja Marxa i Engelsa leži upravo i ljepota same teorije, samog teksta ovog povijesnog dvojca. No za ovakva pitanja i propitivanja više nemamo niti mjesta niti vremena.

⁵ Naime, treba razlikovati “marksizam” od samog djela I misli Karla Marxa. Na jednom mjestu Marx čak izjavljuje da on sam nije marksist. Stoga kada budem koristio riječ marksizam misliti ću na ideje teoretičara koji su inspirirani teorijom Karla Marxa, ali ju ne slijede doslovno, već razvijaju svoje varijante njegove materijalističke teorije.

⁶ Npr. u knjizi “Zašto je Marx bio u pravu”, Terry Eagleton na jednom mjestu zaključuje kako je ono najoriginalnije u teoriji Karla Marxa upravo spajanje dvaju ideja zajedno, a to su ideje (klasne borbe + oblika proizvodnje)

⁷ Predgovoru za prilog kritici političke ekonomije

Osim ovog spisa, možda najvažniji spis, koji je ujedno bio i prekretnica u mišljenju Marxa, „Njemačka ideologija“ govori nam o postulatima materijalističkog shvaćanja svijeta i povijest. U „Njemačkoj ideologiji“ također po prvi puta nalazimo na definiciju ideologije kao iskrivljene, distorzirane slike svijeta i uvjeta egzistencije, te kratke skice budućeg društva (komunizma).

Ta dva spisa će mi u ovom radu biti „zvijezda vodilja“, te ću se najviše referirati na njih iz razloga jer oni najeksplicitnije govore o bazi i nadgradnji, njihovom odnosu, te proizvodnji svijest, reprodukciji odnosa proizvodnje. Inače, Marx u svojim spisima nije uopće mnogo govorio o bazi i nadgradnji, a iz tog razloga su baza i nadgradnja toliko različito tijekom povijesti interpretirane, shvaćane.

Ovaj rad iako u naslovu nosi ime kritika, neće se baviti vrijednosnom procjenom točnosti ili netočnosti Marxove teorije, već kao kritika ovaj rad će pokušati dovesti na svjetlo problem baze i nadgradnje, te pokušati objasniti zašto su ta dva pojma i danas veoma aktualna i zašto marksizam, bez obzira na period i kontekst u kojem se pojavljuje, o njima i njihovom ispravnom (ili čak bilo kakvom) tumačenju ovisi.

S obzirom da je ideologija središnji pojam koji povezuje (omogućuje) bazu i nadgradnju, u radu neću moći izostaviti niti nekolicinu najpoznatijih marksističkih teoretičara 20. stoljeća⁸ koji se bave pitanjem ideologije, njene uloge i utjecaja, te načina na koji ona funkcionira. Prvenstveno mislim na 3 autora: Gramscija, Eagletona i Williamsa.

Za kraj, da se ne izgubimo u cijelom metežu pojmova, fenomena, ideja koje nas okružuju u ovom radu, sumirati ćemo formu i izgled ovog rada. Za početak u „dijalektici uvoda“ pokušao sam sažeti kompleksnost Marxove teorije i svih ostalih marksizama koji su se pojavili. Također, pokušao sam dati dojam o samoj težini Marxove zadaće i u veoma kratkoj crti opisati težinu ostvarenja cilja koji je Marx postavio pred sebe i nas. Zatim, u prvom dijelu rada skicirati ću osnovne podatke vezane za Marxov život i razvoj njegovog mišljenja. Nadalje, pokušati ću čim jasnije objasniti 4 osnova pojma kako Marxove teorije i marksizma, tako i ovoga rada, a to su: historijski i dijalektički materijalizam, te baza i nadgradnja. Prilikom izlaganja tih pojmova nastojati ću ne ulaziti u sva proturječja i svu dubinu koja se tu pojavljuje iz razloga što za to u

⁸ Po zadnjim saznanjima Terry Eagleton je još uvijek živ, što ga nedvojbeno svrstava i u marksiste 21. stoljeća. Nadam se da se to barem do obrane rada neće promijeniti, kako ne bi morao mijenjati ovu fusnotu. Zapravo, veoma bi nam svima bilo drago da još poživi pa postane prvi živi marksist 22. stoljeća

ovom radu nećemo imati mjesta, i iz razloga da zadržimo fokus na glavom pitanju koje nas zanima u ovome radu: „ Koja je uloga ekonomske baze društva i zašto trebamo na nju obraćati veliku pažnju kada govorimo o društvu, promjeni, (klasnoj) borbi i naposljetku ideologiji. “ Za kraj, odnosno u drugom djelu rada analizirati ću prethodno napomenute teoretičare i njihovu viziju ideologija, baze i nadgradnje, te propitati ulogu koju za njih igra nadgradnja i njezina samostalnost u društveno – svjetskom poretku.

3. Bonhomme d'histoire

Je li Marx bio toliko dobar jer su ostali bili toliko loši, ili je bio toliko dobar, ne zbog naše zloće već zbog svoje beskompromisne srčanosti?

U uvodu smo naveli kojim ćemo se djelima baviti u ovom radu, no još niti na jednom mjestu nismo istakli „Kapital“. Poznato je da je to najveće i najopsežnije Marxovo djelo, da je to njegova sinteza svega dotadašnjeg izučavanja i promatranja. „ Kapital “ je idealni presjek kapitalizma. On nije nacrt za budućnost, jer gajiti nade u budućnost bi bilo stvaranje iluzija, to bi bio samo još jedan okov protiv kojih se Marx cijeloga života toliko srčano i neumorno borio. „ Kapital “ je upravo što njegov vlastiti podnaslov kaže: kritika političke ekonomije. On je kritika za danas, kako bi danas riješili probleme, oslobodili se bijede i kako bi se to loše danas pretvorilo, ne u neko zamišljeno, bolje i sretnije sutra, već kako bi to loše danas prestalo postojati i napravilo mjesto za ono bolje danas.

Zato kao kratak uvod htio bih se nakratko pozabaviti, ne pitanjima baze i nadgradnje kojim ćemo se kasnije vratiti, nego nekim elementarnim stvarima Marxove misli koja nisu toliko teoretska, već sadrže i jedan veoma pozitivan humanistički, te praktični karakter. Kada mislimo Marxa, moramo misliti slobodu, autonomiju i jednakost. Ali, jasno je, da se njegov finalni motiv i cilj svode na kritiku kapitalizma, na rušenje tog poretka i na uspostavljanje pravednijeg svijeta koji bi trebao izrasti na „ ruševinama kapitalizma “. Tom prigodom ovdje ću nabrojati nekoliko „ proizvoljnih “ stvari⁹ za koje smatram da je bitno navesti ako želimo tvrditi da je Marx bonhomme d'histoire.

⁹ Misli se na Marxove ideje i stavove

1. Marx kritizira kapitalizam jer on stvara otuđene ljude.¹⁰ Naime, prema Marxu radnici (a oni čine većinu društva) postaju otuđeni od proizvoda svojega rada, postaju otuđeni od samoga rada, a sve to naposljetku dovodi do otuđenja od samoga sebe. Marx smatra čovjeka kao djelatno¹¹ biće, kao biće koje proizvodi i time stvara svoju povijest. Kada razmišlja o uvjetima nastanka otuđenja (a pritom se u glavnini misli na otuđenje nastalo u proizvodnoj sferi) Marx navodi kako je do toga došlo uslijed velike podjele i specijalizacije rada, gdje na kraju procesa proizvodnje radnik kao „ nagradu “ za svoj posao dobiva nadnicu, a kapitalistu ostaje gotov proizvod koji je u potpunosti u njegovom vlasništvu i koji u krajnjoj instanci prodaje po visokoj cijeni (puno većoj nego što su bili troškovi proizvodnje).
2. Kao još jedan argument u prilog Marxu, možemo navesti njegovo nezadovoljstvo s principom kapitalizma u kojem je svatko zamjenjiv, u kojemu se svakoga može odbaciti i pronaći mu se suplement, zamjena. Također kapitalizam i prvenstveno princip na kojem kapitalizam počiva, a to je privatno vlasništvo, funkcioniraju na principu isključenja. Stvara se polarizacija između onih koji posjeduju i onih koji nemaju posjeda, između onih koji su „ u igri “ kapitalista, i onih koji su van igre „ zamjenjivi radnici “ i na samome kraju lumpenproletarijat.
3. Kapitalizam počiva, između ostalog, i na „ principu “ eksploatacije. Ona funkcionira na najbanalniji, ali ujedno i najnepošteniji mogući način, a taj je da se radnicima maksimalno smanjuju plaće kako bi kapitalistu ostalo čim više profita. Osim što je uočio i nejednakost u tom principu, Marx je shvatio sam antagonizam ili preciznije rečeno paradoks u načinu funkcioniranja kapitalizma. Kapital u osnovi počiva na radu. Višak vrijednosti se stvara eksploatacijom radnika, koji za kapitalista neplaćeno proizvede više nego što mu kapitalist isplati za reprodukciju njegovog materijalnog života. Iz toga kao jednostavan zaključak slijedi (a on je i danas veoma uočiv i kao analiza primjenjiv), da profit nije neka „ nagrada “ koju je kapitalist svojim radom,

¹⁰ O otuđenju Marx piše već i veoma eksplicitno u Ekonomsko –filozofskim rukopisima iz 1844. godine.

¹¹ Na ovom mjestu, gdje se govori o čovjeku kao djelatnom biću, nastaju neslaganja između Marxa i Feuerbacha. Dok Feuerbach smatra materijalizam, odnosno predmet, zbilju isključivo u obliku objekta i opažaja, Marx u prvim “Tezama o Feuerbachu” navodi kako je najveća pogreška takvog shvaćanja u tome što ne podrazumijeva subjektivnost, tj. zato jer isključuje osjetilnu ljudsku djelatnost

trudom i ulaganjem „ zaslužio “, već da je kapital krađa, i to krađa radnikova radnog vremena, a samim time i krađa njegovog vlastitog života.

4. Kapitalizam kao sistem je veoma problematičan (u negativnom smislu). Marx je uočio da su krize imanentne kapitalizmu i da bez obzira koje promjene i varijacije on proživljavao, nikada se neće moći maknuti od svog temelja, od svoje „ baze “, a to je temelj kriza i konstantnog variranja između „ izobilja “ i „ neimaštine “. Zapravo izobilje i neimaština jesu konstantni strukturalni dijelovi kapitalizma i baš zbog toga on i je „ loš “. Također, valja napomenuti kako je kapitalizam jedini sistem u povijest čije krize uzrokuje „ izobilje “ proizvoda, a ne kao u prošlosti njihov „ nedostatak “ i neimaština. Iz tog razloga tehnološke inovacije, moći i prevlasti u načinu proizvodnje, Marx je vidio u kapitalizmu u njegovim proizvodnim sredstvima i tehnologiji mogućnost i temelj za razvoj daljnjeg, poštenijeg društva – komunizma. Zbog proizvodne moći ljudi u komunizmu ne bi morali toliko naporno i iscrpno raditi, već kako navodi u „ Njemačkoj ideologiji “ – „... *Dok u komunističkom društvu, u kojem nije svatko ograničen na jedan isključivi krug djelovanja, nego se može obrazovati u svakoj, bilo kojoj grani; društvo regulira opću proizvodnju i baš na taj način meni omogućuje da danas činim ovo, sutra ono, da jutrom lovim, popodne ribarim, uveče da stočaram, da iza jela kritiziram, kako mi je upravo ugodno, a da nikada ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar.*“ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb. str. 378.)
5. Marx je također smatrao da je kapitalizam loš i za kapitaliste. Naravno da jedan klasa eksploatira drugu, ali također navodi da kapitalist nije po sebi neki nemoralni, izopačeni pojedinac koji ima perverznu želju tlačiti druge, već kapitalizam počiva na slobodnom tržištu, koje podrazumijeva konkurenciju, borbu bez pretjeranih uplitanja države. To znači da sam „mehanizam“ kapitalizma funkcioniра tako da sve ljude porobljuje bez obzira na kojoj su strani medalje, odnosno na kojoj strani proizvodnih odnosa. Ovim stavom (iako nije subjektivan, već naučan) Marx ipak ne pokazuje prezir prema jednoj klasi čisto zato jer ju ne voli, već se sav njegov humanistički duh može sumirati u činjenici da je za njega jedini izlaz iz kapitalizma, ne njegova preinaka, već apsolutno

rušenje, destrukcija čitavog poretka; primarno poretka odnosa proizvodnje, ne nužno i proizvodnih snaga.¹²

Ovo su ukratko neki od razloga zbog kojih se može tvrditi da je Marx između ostalog i humanist. Također, smatram da je bilo bitno napraviti ovaj veoma sažeti pregled samo nekih od osnovnih karakteristika kapitalizma i čovjekovog položaja u njemu, jer ipak analiza kapitalizma spada u najveću Marxovu zadaću, a još jedan činjenica koja ide u prilog stavu da se o kapitalizmu neprestano i treba govoriti, bez obzira koju poziciju zauzimali, je ta da mi još dan danas živimo u njemu i da je on naša svakodnevna stvarnost. Sukladno s time: Kapitalizma nikad dosta!

3.1. Tko je (bio) Karl Marx¹³

Ponavljamo; Karl Marx je rođen u Trieru 1818. godine, a umro je u Londonu 1883. Njegov život bio je poprilično buran, pun egzila, oskudice, neimaštine, suza, znoja, krvi. Sekularni Židov (kada već tražite). Otac sedmero (da se zalagao za fašizam, i da je živio u Italiji 30 – ih, zasigurno bi dobio zbog tog reproduktivnog pothvata neko državno priznanje). Bio je filozof, začetnik sociologije, novinar, ekonomist, mislilac, pjesnik, povjesničar, socijalist, anti-kapitalist, te revolucionar.

1835. godine Marx započinje na nagovor oca studirati pravo na sveučilištu u Bonnu, no (da sada ne crnimo previše radišnog momka) radi raznih osobnih i inih problema, otac ga odlučuje preseliti na studij u Berlin gdje je osim prava, započeo sa školovanjem u domeni filozofije, književnosti i povijesti.

Na sveučilištu u Berlinu počinje se zanimati za Hegelovu filozofiju koja je tada bila dominantna filozofska misao. Tada se i pridružuje skupinu mladohegelovaca koju su bili okupljeni oko Ludwiga Feuerbacha i Brune Bauera (kasnije će i njih kritizirati). Mladohegelovci su se dijelili na desne (ortodoksne) i lijeve kojima je pripadao i Karl Marx, a koji su bili kritički spram hegelovih metafizičkih pretpostavki, ali su prisvajali njegovu dijalektičku metodu kako bi

¹² O ovom "ophođenju" između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, biti će više riječi u poglavljima o dijalektičkom i historijskom materijalizmu

¹³ U ovom poglavlju koristio sam se s mnogim izvorima, pa bi mogli reći da je ovo jedan konglomerat, eklektizam činjenica o Marxovom životu. No, primarno sam podatke nalazio i parafrazirao sa Stanfordske enciklopedije filozofije. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/marx/>

kritizirali postojeće društvo, politiku, pravo i religiju. Dijalektika će pratiti Marxovu misao tijekom cijelog njegovog života, a također će biti i razlog mnogih prepirki u marksizmu koje se osjete i vode još dan danas.

1841. godine Marx je doktorirao s temom „ Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode “. Doktorirao je na sveučilištu u Jeni koje je bilo mnogo liberalnije nego ono u Berlinu koju mu je prvi puta odbilo rad.

1842. godine Marx seli u Koln gdje počinje raditi kao novinar za „ Rajanske novine “. Tu se počeo baviti politikom i ekonomijom. Kako su novine bilo provokativne sa svojim stajalištima i izražavanjem socijalističkih ideja, 1843. godine Pruska vlada je ugasila časopis.

Nakon toga Marx piše za mladohegelovski časopis „ Njemačko – francuski godišnjaci “. S obzirom da su novine bile stacionirane u Parizu te iste 1843. godine Marx se s ženom seli u Pariz. Nažalost novine su doživjele samo jedan jedini primjerak. Te iste 1843. godine Marx piše i „ O Židovskom pitanju “ gdje kritizira odnosno pravi razliku između političke i ljudske emancipacije. Također u tom razdoblju skicira i piše „ Kritiku Hegelove filozofije prava “.

U Parizu 1844. godine Marx upoznaje Engelsa, čita i „ oduševljava “ se njegovim djelom „ Položaj radničke klase u Engleskoj “, a ostalo spada u „ povijest “.

Također te „velike“ 1844. godine Marx i Engels pišu kritičko djelo, zapravo toliko kritičko da nosi naziv „ Sveta porodica ili kritika kritičke kritike “ u kojem kritiziraju Brunu Bauera. To djelo će biti objavljeno 1845. godine.

Tada se Marx sve više interesira za materijalizam Feuerbacha, kojeg će godinu nakon 1845. kritizirati i s kojim će raskinuti umne veze u „ Tezama o Feuerbachu “.

Najveće djelo tog razdoblja dok je bio u Parizu su i „ Ekonomsko – filozofski rukopisi “ iz 1844. godine u kojem je Marx elaborirao koncept otuđenog rada.

Marx se pridružuje novinama Vorwarts (Naprijed) koje su ugašene 1845. godine, nakon čijeg gašenja Marx biva protjeran iz Francuske, te seli u Belgiju u Bruxelles.

Za vrijeme boravka u Belgiji Marx i Engels pišu „ Njemačku ideologiju “, koja nije objavljena za njihova života, te „ Bijedu filozofije “ kao odgovor na knjigu „ Filozofija bijede “ Proudhona.

Ta dva uratka su osnova za najpoznatije Marxovo i Engelsovo djelo Komunistički manifest koje su napisali 1848. godine kao politički pamflet za Ligu komunista.

S obzirom da je 1848. godina bila godina mnogih ustanaka i u Francuskoj je ustavovljena Druga Republika, Marx je navodno dio nasljedstva od oca dao belgijskim radnicima koji su planirali revolucionarno djelovanje. Zbog toga je uhapšen, te bio primoran vratiti se u Francusku, gdje je mislio daje s uspostavom republike biti siguran.

Dok je privremeno bio u Parizu, tamo je preselio i izvršni ured Lige komunista, te se nadao da će se revolucija proširiti na Njemačku također. Tada se vraća u Koln. (1848.). S ostatkom nasljedstva od oca, Marx u Njemačkoj opet pokreće novine pod nazivom „ Nove rajanske novine “. Netom nakon toga na vlast u Njemačkoj dolazi kralj Friedrich Vilim 4. te gasi novine, a Marx je ponovno protjeran. Tada se vraća u Pariz u kojem je vladala reakcionarna protu- revolucija, te se odlučuje preseliti u London.

1849. godine Marx se s obitelji preselio u London te tamo ostao do kraja svoga života. U Londonu je ustanovio novo sjedište Lige komunista. Tada se potpuno posvećuje izučavanju političke ekonomije. Većim djelom ga financira Engels, ali Marx također piše za New York Tribune.

Od 1851. do 1852. godine Marx je pisao „ 18. Brumaire “, djelo o francuskoj evoluciji iz 1848. godine.

Inače period koji slijedi kasnih 50- ih i 60- godina, najčešće se smatra prijelomom u misli Karla Marxa. Tada se on počinje baviti primarno ekonomijom te mnogi smatraju da je to prekid s idealizmom, te posvećenje znanstvenom istraživanju. 1864. godine Marx se pridružuje Prvoj internacionali. Najvažniji događaj za vrijeme postojanja Prve internacionale bila je Pariška komuna 1871. godine.

U to vrijeme Marx dosta vremena provodi u Britanskom muzeju gdje proučava djela političkih ekonomista. 1857. piše Grundrisse koje je izdano tek 1941. godine, a 1859. godine objavljuje Prilog kritici političke ekonomije, često smatrano njegovim prvim ozbiljnim ekonomskim djelom.

1867. godine objavljen je prvi tom Kapitala, njegovog najvažnijeg djela uz Komunistički manifest. U Kapitalu Marx je opisao svoju radnu teoriju vrijednosti, koncepte viška vrijednosti, eksploatacije, te fetišizma robe. Drugi i treći tom kapitala nisu izdani za vrijeme Marxovog života, već ih je Engels dovršio te izdao nakon Marxove smrti.

Marxova zadnja knjiga bila je Kritika Gotskog programa.

Zadnjih godina života zdravlje mu je bilo veoma narušeno, te umire u Londonu 1883. godine, kao jedan on najvećih ljudi u povijest, kao bonhomme d'histoire.

3.2. Mladi i stari Marx

U ovom radu već smo na par mjesta naveli da se glavna podjela Marxove misli najčešće shematizira kao razdioba na „mladog“ i „starog“, odnosno na „ranog“ i „zrelog“. Mladi Marx označava period od početka njegovog misaonog djelovanja, mogli bi reći sve od pjesama iz 1836. pa sve do 1845. godine. Te 1845. godine Marx piše „Teze o Feuerbachu“ i „Njemačku ideologiju“ za koje se smatra da su finalno raskrstile s idealizmom, hegelijanstvom i Marxovom „filozofskom“ epohom, te započinje nov period u kojem Marx zajedno s Engelsom postulira svoju verziju materijalizma koja se razilazi s onom Feuerbachovim. U tom razdoblju nakon 1845. godine Marxa se počinje smatrati znanstvenikom, ekonomskim teoretičarem i teoretičarem društva. Osim što te 1845. godine Marx odlazi u emigraciju u Belgiju, te se zapravo počinje baviti praktičnom komunističkom djelatnošću, Marx i 1847. godine uspijeva objaviti svoj prvi ekonomski spis „Bijeda Filozofije“. Od tada pa sve do svoje smrti Marxov razvoj uvjetovan je radom na političkim i prvenstveno ekonomskim spisima, a između „publicističke“ djelatnosti do kraja života bavi se i praktičnim sudjelovanjem u komunističkim organizacijama poput Prve internacionale.

Moramo uzeti u obzir, kako smo već i naveli u prethodnom poglavlju, da neki Marxovi radovi nisu bili objavljeni za vrijeme njegovog života, poput „Ekonomske – filozofskih rukopisa iz 1844. godine“ koji se prvi put objavljeni tek 1932. godine. Prilikom objave do tada neobjavljenih spisa, borba oko misaonog razvoja Marxa se samo komplicirala i zaoštravala. Postoje i do dan danas mnoge podjele i mnogi načini revidiranja njegove misli. Neke od tih pogleda ćemo izložiti u nastavku.

Jedno od glavnih pitanja koje se postavlja prilikom diobe Marxovog razvitka misli, je pitanje o problematici kojom se Marx u određenom razdoblju bavi. U ranoj fazi Marxov naglasak je na analizi građanskog društva kojeg smatra osnovom suvremene države, dolazi do zaključka kako su ekonomski odnosi sam temelj građanskog društva i klasnih odnosa, nadalje zaključuje i izlaže kako se osnova čovjekovog otuđenja nalazi u ekonomskog procesu, koji nije neki apstraktni, poopćen proces, već konkretan i zbiljski. Također dolazi do zaključka da je čovjek u svojoj biti proizvodno biće. U ovom razdoblju Marx već je bez sumnje materijalist, dolazi do materijalističkog shvaćanja i čovjeka i njegove svijesti i države i naposljetku čovjekove djelatnosti koja je proizvodna, konkretna, materijalna u svojoj suštini. To je sve, naravno, poslužilo kao temelj daljnjem razvijanju njegove misli koja je, ako bolje pogledamo, logično vodila prema daljnjim historijskim, odnosno povijesnim i ekonomskim analizama, promišljanjima, i najbitnije – prema analizi kapitalizma, kapitalističkog društva i odnosa koji u njemu nastaju.

Smatram da je strogo odvajanje ranog i starog djela Marxa i više nego neopravdano jer ne samo da je normalno da se čovjekova misao razvija i da je malo kada riječ o tome da je tijekom skoro čitavog perioda ljudskog života ista, statična, nepromjenjiva. Ako ništa drugo, pa Marx se prvi zalagao za antagonističko shvaćanje razvoja i razvika, to je glavni princip dijalektike u samoj jezgri. Sukobi su temelj razvitka i povijesne mijene, pa kako u konkretnoj zbilji, tako i u svijesti i mišljenju koje je također konkretno i neodvojivo od svijeta, od konteksta u kojem se pojavljuje. Također Marxov razvoj nisu potakla samo čitanja različitih autora poput engleskih teoretičara političke ekonomije, već i sam povijesni kontekst u kojem se nalazio. Burno razdoblje puno revolucija, promjena, borbi, socijalističkih „ustanaka“ i grupacija, cenzura, zabrana itd.

Na primjer Erich Fromm u svojoj knjizi „Marksovo shvatanje čoveka“ polazi od shvaćanja i interpretiranja Marxa kao humaniste i velikog etičara. On stavlja Marxov pojam otuđenja u prvi plan, te naglašava kako se kroz cijelu Marxovu filozofiju¹⁴provlači taj pojam. On govori da se Marx cijeloga života borio protiv otuđenja, da je taj koncept sadržan, više ili manje naglašeno, u svim njegovim djelima, od „Židovskog pitanja“ do „Kapitala“.

Prije nego navedem primjer o besmislenosti razdvajanja Marxa na razdoblja mladog i starog Gaje Petrovića, htio bi napomenuti da se često navodi da kada pratimo razvoj Marxovih

¹⁴ Ovdje riječ filozofija označava ukupnost Marxove misaone, praktične i publicističke djelatnosti.

djela često nailazimo na različitu terminologiju, koncepte i na različit način izražavanja nekih ključnih problema, ali moramo imati u vidu da se često radi o promjeni terminologije i nadopuni razmišljanja, a ne o potpuno drugačijim koncepcijama i shvaćanjima.

Miroslav Juranek u svom diplomskom radu pod nazivom „Marxova kritika političke ekonomije“ iz 2013. godine piše: „Tako će ono što je u ranim radovima nazivao „otuđenim radom“ u Kapitalu biti izraženo sintagmom fetišizam robe“.

Gajo Petrović u vezi iste teme piše:

„Staljinisti (i oni koji prakticiraju staljinističku kritiku istovremeno je odbacujući na riječima) suprotstavljaju „starog Marxa „mladome“, tvrde da je „pravi“ onaj „stari“. „Mladi Marx“ njima je zanimljiv samo kao historijski dokumenat, kao svjedočanstvo Marxove prvobitne nezrelosti i postepenog oslobađanja od hegelovsko – feuerbachovskih zabluda. Svojom vikom protiv „mladog“ Marxa oni žele zabašuriti da su se podjednako udaljili i od „staroga“. Jer marksizam je filozofija slobode, staljinizam – „filozofsko“ opravdanje ropstva.(...) Teza da je „pravi“ Marx onaj „mladi“ predstavlja prvu, nedomišljenu reakciju probuđene marksističke misli na staljinizam. To je negacija staljinizma koja pravi koncesije staljinizmu. Oni koji je zastupaju tim samim prihvataju suprotstavljanje „mladog“ i „starog“ Marxa, a ujedno velikodušno prepuštaju „starog“ Marxa staljinistima“. (Petrović, G. (1976). Filozofija i marksizam. Naprijed. Zagreb.)

3.4. „Sinteza podjele“

U prošlom poglavlju nastojali smo pokazati kako ne treba raditi razliku u Marxovoj misli. S jedne strane, podjelu možemo smatrati nepotrebnom i zastranjujućom ukoliko se ona shvaća doslovno, ako se sustavno namjerno izostavlja jedan dio Marxovog rada, pod nebitno kojim izgovorima. S druge strane, podjela na određene „etape“ i ne mora biti toliko loša. Pogotovo u akademskom smislu, za uvođenje u Marxovu misao i prvotno tumačenje njegovih spisa, nije loše „relativno tematski“ i „terminološki“ podijeliti njegova djela radi lakšeg objašnjavanja, lakšeg fokusiranja na određene probleme koji su naglašeni u pojedinom razdoblju.

S obzirom da svaki marksist i svaka marksistička škola ima svoju viziju i interpretaciju Marxovog razvitka, mislim da nema potrebe da navodimo sve ili skoro sve podjele koje se javljaju, jer ovaj rad ne govori primarno o tome. Zato ćemo radije izabrati jednog od najvećih marksista – francuskog filozofa Louisa Althussera i navesti njegovu podjelu razvoja Marxa koju izlaže u svojoj knjizi kreativna naziva „ Za Marxa “. Još jedan razlog iz kojeg smo upravo izabrali Althusserovu podjelu za izložiti je taj što osim što ćemo se njime samim baviti u kasnijem dijelu rada, te vidjeti kako on objašnjava odnos baze i nadgradnje; Althusserova podjela nije toliko simplificistička kao podjela na faze „ mladog “ i „ starog “ Marxa već obuhvaća jednu detaljniju, više „ primjereniju “ podjelu. Također u knjizi „ Za Marxa “ Althusser navodi i različite podjele od strane raznih marksista i iznaša svoje stajalište vezano za njihova mišljenja.

Althusser dijeli Marxov razvoj na 4 faze.¹⁵ Te 4 faze su:

1. 1840. – 1844. Djela mladog Marxa
2. 1845. Djela prijeloma
3. 1845. – 1857. Djela sazrijevanja
4. 1857. – 1883. Djela zrelosti

U djela mladog Marxa Althusser ubraja spise, odnosno tekstove¹⁶ od doktorske disertacije do „EFR iz 1844.“ uključujući i „Svetu porodicu“.

Althusser smješta „ Teze o Feuerbachu “ i „ Njemačku ideologiju “ u djela prijeloma, kao najvažniju prekretnicu u razvoju Marxovog mišljenja.¹⁷

U djela sazrijevanja ubrajaju se radovi za koje se smatra da su prvi pokušaju redakcije Kapitala. To su primarno djela koja se bave politikom i ekonomijom: „ Manifest “, „ Bijeda filozofije “, „ Nadnica, cijena, profit “.

¹⁵ Ovu podjelu citirati/parafriziram iz knjige “Za Marxa” iz 1971. godine

¹⁶ Na ovom mjestu izbjegavam naziv “knjige” iz razloga što Marxovi radovi se sastoje od bilješki, komentara, novinskih i drugih članaka, uvoda, priloga, kritika, od kojih su rijetko koji gotove, čitave knjige

¹⁷ Ovaj period koji Althusser naziva “Djela prijeloma” je ujedno I dio koji većina marksista smatra prijelomnim I presudnim razdobljem razvoja Marxove misli. Upozoravamo da razliku između “mladog” I “starog” razdoblja Althusser naziva nazivom koji preuzima od Gastona Bachelarda pod nazivom “epistemološki rez”. Prema Althusseru taj “rez” razdvaja ideološki period “mladog” Marxa prije 1845. Godine i naučni period “starog” Marxa nakon 1845. Godine I “njemačke ideologije” te “Teza o Feuerbachu” koji raskidaju s hegelijanstvom, te uspostavljaju historijski materijalizam, kao znanstvenu teoriju tj. metodu.

I naposljetku sva djela koja nastaju poslije 1857. godine smatraju se, odnosno Althusser ih označavao kao djela zrelosti.

Althusser dalje u knjizi objašnjava u potankosti razlike u Marxovom mišljenju, te se bavi problematikom epistemološkog reza, ali mi ćemo ovdje stati, jer nam fokus rada ne dopušta da ulazimo u ove dubine, koji trenutno nisu dubina i problematika kojom se mi moramo pozabaviti.

4. Temeljni pojmovi Marxove misli

Četiri pojma koja ću u ovom djelu odrađivati su historijski i dijalektički materijalizam, te pojmovi baze i nadgradnje. U marksističkoj teoriji, odnosno u samoj teoriji Marxa i Engelsa, također postoje i mnogi drugi važni koncepti koji su od neizostavnog značaja za marksističku misao u cjelini. U ovome radu nećemo se toliko bazirati na njih¹⁸, već na ova četiri prethodno navedena zato jer smatram da su oni sama srž i sam temelj Marxove misli.

Problem s definiranjem historijskog i dijalektičkog materijalizma je u tome što Marx i Engels nisu u svojim radovima pravili te nazivne razlike, te što nikada nisu dali jasan i konzistentan opis onoga što nazivamo tim imenima.¹⁹

Tako, na primjer, većinu postavaka materijalističkog shvaćanja historije nalazimo u spisima kao što su „Njemačka ideologija“ i „Predgovor za prilog kritike političke ekonomije“. O materijalističkoj dijalektici pak eksplicitnije govori Engels u „Dijalektici prirode“, „Anti – Dühringu“ i knjizi „Ludwig Feuerbach i kraj njemačke klasične filozofije“.

S obzirom da mnogi ova dva termina smatraju istovjetnima, oduvijek su mnogi marksisti (i oni koji to tek žele i/ili moraju postati) vodili mnogobrojne polemike oko tih termina. Naravno, malo je za reći da su samim time problematični.

¹⁸ Neki od tih koncepata su: klasna borba, otuđenje, rad, ideologija, fetišizam, roba, vrijednost, vlasništvo, rad, država, itd.

¹⁹ Termin „materijalistička koncepcija historije“ je skovan od strane Marxa, a kasnije je prozvan historijskim materijalizmom od strane Engelsa, dok je termin dijalektički materijalizam prvi u upotrijebio Dietzgen, a u marksističkoj literaturi popularizirao Plehanov

Također, ova četiri osnovna pojma koja ću obrađivati prožimaju jedan drugog, te čine neodvojivu cjelinu. Mi ćemo pokušati u čim kraćim crtama i čim jasnije „definirati“ svaki od njih.

4.1. Historijski materijalizam

„Karl Marx je uveo u raspravu materijalističku interpretaciju povijesti prema kojoj su društvene, kulturne i političke pojave određene načinom proizvodnje materijalnih dobara. Time se prednost u objašnjavanju povijesnih procesa daje ekonomiji, a ne idejama što je sažeto izraženo u razlikovanju baze i nadgradnje.“ (Abercrombie, N., Hill, S., Turner, S. B. (2008). Rječnik sociologije. U: Čačić – Kumpes, J., Kumpes, J. Jesenjski i Turk. Zagreb. str. 126.)

Prvenstveno možemo tvrditi da je historijski materijalizam raskid s Hegelovom filozofijom, odnosno njegovom idealističkom dijalektikom. Historijski materijalizam, isto kao i dijalektički materijalizam, u svojoj osnovi sintetizira Hegelovu dijalektiku i Feuerbachov materijalizam.

Historijski materijalizam je nastao kao nužnost da se ukinu svi apstraktni i proizvoljni oblici tumačenja ljudskoga društva i historije. Marx i Engels su htjeli analizu društvenih procesa i historijskog kretanja postaviti na znanstvenu osnovu, utemeljenu na činjenici da struktura koju čine međusobni ljudski odnosi realno postoji. No, to da društveni odnosi realno postoje u samom svom temelju ima još jednu (najosnovniju) činjenicu – da za opstanak društva moraju biti zadovoljeni osnovni materijalni uvjeti; minimalna razina materijalnih potreba većine članova društva. Tek kada su ti osnovni materijalni uvjeti ispunjeni može doći do zadovoljavanja ostalih potreba i na kraju krajeva sam društveni razvoj.

To su precizno iznijeli Marx i Engels u „Njemačkoj ideologiji“:

„Moramo započeti s konstatacijom prve pretpostavke svake ljudske egzistencije, a prema tome i cijele historije, naime s pretpostavkom da ljudi moraju imati mogućnost da žive da bi mogli ‘stvarati historiju’. Ali za život su prije svega potrebni hrana i piće, stan, odijelo i još štošta drugo. Prvo historijsko djelo jest, dakle, proizvodnja sredstava za zadovoljenje tih potreba, proizvodnja samog materijalnog života, i to je uistinu historijsko djelo, osnovni uvjet cijele historije, koji mora

biti ispunjavan svakog dana i svakog sata, danas kao i prije tisuću godina, da bi se ljudi samo održali na životu. “ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb. str. 387.)

Sve navedene potrebe mogu biti zadovoljene samo ukoliko postoji neki određeni (historijski promjenjivi) sustav proizvodnje koji se sastoji od proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Oni zajedno čine ekonomsku bazu društva koja nam uvijek prilikom proučavanja određenog društvenog života ili razvoja mora biti polazišna točka analize.

U proučavanju ekonomskih odnosa ne smijemo krenuti od postojećih ekonomskih odnosa, već moramo početi od analize njihovog povijesnog razvoja. Za Marxa je rad temelj svih ekonomskih odnosa, tj. rad je odnos između čovjeka i prirode. To je prvi moment u reproduciranju materijalnoga života i on spada u proizvodne snage, dok bi odnos između čovjeka i čovjeka, odnosno čovjeka i društva bio proizvodni odnos. No u prvotnom predhistorijskom društvu još ne postoje proizvodni odnosi jer ne postoje niti viškovi koje bi trebalo raspodijeliti između pojedinaca. Proizvodni odnosi javljaju se tek u klasnom društvu. U ovom kontekstu možemo uočiti dva momenta u procesu rada (odnos između društva i prirode te odnos između raspodjele materije između sastavnih dijelova društva) od kojih prvi diktira kako će funkcionirati drugi. Naravno da i drugi moment utjecati na prvi razvijajući ili unazađujući proizvodne snage.

Ovdje uočavamo da proizvodne snage (strojevi, tehnologija, promet, ljudski rad) uređuju proizvodne odnose koji su prije svega oblik razmjene materije između pripadnika društva. Ti oblici razmjene su određeni formom odnosa između pojedinaca koji sudjeluju unutar proizvodnog procesa, koji je, kako smo već rekli, uvjetovan proizvodnim snagama. S obzirom da su proizvodni odnosi uvjetovani proizvodnim snagama koje se ne nalaze pod direktnom kontrolom ljudske volje, a nekada i svijesti možemo konstatirati da ljudi u proizvodne odnose ulaze mimo svoje volje i svojih želja. Iz toga proizlazi kao jedna od glavnih odlika historijskog materijalizma da ljudi mogu transformirati i mijenjati svoj život i povijest, ali samo unutar određenih uvjeta i okolnosti koji su ih zatekli.

Ta dva momenta u procesu rada – proizvodne snage i proizvodni odnosi tvore određeni način proizvodnje, odnosno ekonomsku bazu društva.

Ako se prisjetimo, to je najjasnije formulirano u „ Predgovoru za prilog kritici političke ekonomije “ kada Marx govori kako cjelokupnost odnosa proizvodnje djeluje kao realna osnova iz koje izviru pravna i politička nadgradnja te također i određeni oblici društvene svijesti.

Iz ekonomske baze društva izdiže se društvena nadgradnja. Baza i nadgradnja tvore osnovne pojmove historijskog materijalizma i tvore cjelinu koju nazivamo ekonomska formacija društva. Najčešće je ekonomska formacija društva određena odgovarajućim načinom proizvodnje. U dosadašnjoj povijesti Marx razlikuje dvije različite epohe ekonomskih formacija društva, a to su prvobitno besklasno društvo i kasnije klasno društvo. U epohi klasnog društva Marx razlikuje tri ekonomske formacije društva, a to su robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam. Marx klase definira kao skup pojedinaca koji imaju isti odnos prema proizvodnim snagama, odnosno sredstvima za proizvodnju (predmet rada i sredstvo za rad).

Analizirajući klasna društva putem metode historijskog materijalizma Marx uočava da se sva klasna društva sastoje od dvije temeljne suprotstavljene klase – eksploatatora i eksploatiranih. U skladu s shemom ekonomske baze i društvene nadgradnje uočavamo da povlaštena klasa ne samo da posjeduje sredstva za proizvodnju (ekonomsku moć), već posjeduje i političku, duhovnu, društvenu moć. Tu dolazi do stvaranja ideologije od strane vladajuće klase kako bi zadržala svoju vlast konstantnim reproduciranjem postojećih proizvodnih odnosa.²⁰

4.2. Dijalektički materijalizam

„ Materijalizam odbacuje idealistička tumačenja društvenih i drugih pojava te tvrdi da su sve pojave materijalne. Pojam dijalektički izražava gledište da razvoj ovisi o srazu proturječja i stvaranju nove, naprednije sinteze iz tih srazova. Dijalektički proces uključuje tri presudne točke: tezu, antitezu i sintezu. K. Marx se tim pojmom koristio za tumačenje društvenih i povijesnih zbivanja, a Engels je proširio djelokrug dijalektičke analize dotle da ju je uspostavio kao opći

²⁰ O ideologiji će biti više riječi u poglavlju o Althusseru. Također na ovom mjestu se pojavljuje i problem klasne borbe kojim se nećemo previše baviti, jer je on jednako inkorporiran i u historijski i u dijalektički materijalizam te bi trebalo više prostora da se dublje objasni taj odnos

zakon razvoja koji se jednako primjenjuje na društvenu, prirodnu i intelektualnu sferu. Vjerovao je da se stvari svijet, bilo društveni ili prirodni, razvija sukladno dijalektičkom slijedu proturječja i sinteze, kao i da je dijalektička logika sredstvo s pomoću kojega se taj razvoj može pojmiti. “ (Abercrombie, N., Hill, S., Turner, S. B. (2008). Rječnik sociologije. priredili: Čačić – Kumpes, J., Kumpes, J. Jesenjski i Turk. Zagreb. str. 49.)

Ako se odlučimo definirati dijalektički materijalizam u odnosu na historijski onda kao glavnu značajku moramo istaknuti da je historijski materijalizam svojevrsna „podvrsta“ dijalektičkog materijalizma koja proučava ljudsko društvo i historiju i sam razvoj društva kroz historiju. Za razliku od historijskog materijalizma koji bi mogli nazvati „ograničenim na jedno specifično, ali široko područje“, dijalektički materijalizam je pogled na cjelokupan svijet. Mogli bi čak označiti dijalektički materijalizam kao epistemologiju, logiku i ontologiju Marksizma – Lenjinizma, a historijski materijalizam kao njegovu etiku, politiku i filozofiju povijesti. Dok historijski materijalizam funkcionira kao metoda za proučavanje samo ljudskog društva kroz historiju, dijalektički materijalizam je nauka o svijetu kao nečemu što nužno ne znači, odnosno ne mora pretpostavljati i ljudsku prisutnost.

Dijalektički materijalizam je nastao kao prevladavanje filozofije Hegela i Feuerbacha. On kombinira obje teorije kako bi stvorio svoju vlastitu ontologiju, tj. metodu i zakonitosti prema koja djeluje svijet i ljudsko društvo. Marx i Engels okreću Hegelovu dijalektiku i postavljaju ju na noge, što označava da se kretanje i stalna mijena, ne-statičnost, sukob i proturječnosti te interakcija i kontradikcija više ne pojme kao ekspresije ili očitovanja duha, Boga, ideje, kao kod Hegela, već da su svi ti dijalektički procesi inherentni i sastavni dijelovi prirode same materije, materijalnosti.

Dijalektički materijalizam bi se doduše mogao sasvim jednostavno objasniti kao filozofija čiji je temelj ideja da se svaka društveno-ekonomska formacija razvija do vrhunca vlastite efikasnosti, a da istovremeno stvara proturječnosti koje će dovesti do njene propasti.

To možemo potvrditi i citatom u kojem Predrag Vranicki objašnjava djelovanje dijalektike na materiju:

„ U svakom kretanju materije, u svakom mijenjanju bilo kojeg dijela materijalne stvarnosti, nastaju u bilo kakvom predmetu novi razvojni elementi, koji stoje u suprotnosti sa starim stanjem stvari. Ti novi elementi (bez obzira, da li je to klica u sjemenu, nova svojstva unutar stare vrste,

nova klasa u jednom društvu, nove ideje itd.) stalno jačaju i razvijaju se, nalaze se u neprekidnoj borbi i suprotnosti sa starim snagama, koje nastoje održati staro stanje stvari.“ (Bošnjak, B., Filipović, V. i dr. (1954). Antologija filozofskih tekstova s pregledom povijesti filozofije. Školska knjiga. Zagreb. str. 380.)

U ovom citatu uočava se i „ govor “ o ideologiji kao i o klasnoj borbi. Samim time što dijalektički materijalizam djeluje na taj način da novi odnosi nastoje zamijeniti, tj. preuzeti „ kontrolu “ nad starim stanjem, odnosno sredstvima za proizvodnju vidi se sličnost, pa čak i istovjetnost s historijskim materijalizmom koji počiva na istoj metodi istraživanja.

Često se Marxova i Engelsova teorija smatra determinističkom u smislu da ekonomska baza diktira društvenom nadgradnjom i da razvitak proizvodnih snaga nužno vodi k obratu u proizvodnim odnosima. No, ta konstatacija nije potpuno točna, jer sam Engels u pismu iz 1890. godine upućenom Josephu Blochu naglašava da:

” Prema materijalističkom shvaćanju historije, određujući moment u historiji u posljednjoj instanci jest produkcija i reprodukcija materijalnog života. Ni Marx ni ja nismo nikada tvrdili nešto više. Kada pak netko to izvrće u smislu da je ekonomski moment jedini koji određuje , onda on pretvara taj stav u apstraktnu apsurdnu frazu koja ništa ne kaže... Mora da smo Marx i ja sami djelomično krivi što mlađi katkada pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo morali, nasuprot protivnicima, naglašavati glavni princip kojeg su oni negirali, a nije bilo uvijek vremena, mjesta i prilike da se u dovoljnoj mjeri uzmu u obzir i ostali momenti koji sudjeluju u tom uzajamnom djelovanju “ (<https://www.radnickaborba.org/2012/06/22/temeljne-postavke-historijskog-materijalizma/>)

Postoji još mnogo Engelsovih „ opravdavanja “ poput ovog, ali to je napose razumljivo s obzirom da je i za vrijeme njegova života već dolazilo do potpuno iskrivljenog shvaćanja njihove teorije.²¹

S obzirom da smo upozorili na problematiku jednostranog shvaćanja utjecaja proizvodnih snaga na proizvodne odnose, smatram da možemo bez bojazni navesti još jedan citat Predraga

²¹ Više o ekonomskom determinizmu te odnosu između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa biti će u poglavlju u kojem ću obrađivati pogled Terry Eagletona na tu problematiku.

Vranickog koji se dotiče klasne borbe koja je nužan ishod antagonizma koji se javlja u historijskom hodu društva.

„ Tako ćemo u analizi bilo kojeg društva pronaći uvijek, da razvitak proizvodnih snaga neminovno dolazi u sukob sa starim proizvodnim odnosima, što se u klasnom društvu očituje ujedno kao suprotnost, borba jedne klase s drugom klasom. Jedan je klasa predstavnik novih oblika, koji omogućuju društvu dalje napredovanje, te se bori protiv druge klase, koja je zastupnik starih oblika proizvodnje i života, koja brani svoje interese, a time i koči nesmetani dalji razvitak društva. U klasnom se društvu, dakle, osnovne društvene suprotnosti između razvitka proizvodnih snaga i starih odnosa proizvodnje neposredno očituju kao klasne suprotnosti. Stoga je borba klasa u takvim društvima osnovna poluga društvenog razvitka. “ (Bošnjak, B., Filipović, V. i dr. (1954). Antologija filozofskih tekstova s pregledom povijesti filozofije. Školska knjiga. Zagreb. str. 381.)

Ovaj citat je više primjeren za pripisati historijskom nego li dijalektičkom materijalizmu, ali moramo biti svjesni da je dijalektički materijalizam metoda analize svijeta, a sukladno time primjenjiva i na proučavanje društva koje je sastavni dio toga istog svijeta. Dijalektički materijalizam je nauka. Smatrati dijalektički materijalizam, kao i historijski, nekom vrstom vulgarnog determinizma je upravo suprotnost od onoga što oni jesu i što su Marx i Engels uporno govorili da jesu. Upravo u kritici historijskog materijalizma kao oblika ekonomskog determinizma, moramo posegnuti za dijalektikom i uvidjeti da Marx i Engels ne zastupaju isključivu nužnost utjecaja ekonomije i njene baze na ostale vidove (društvenog) života, već da svi čimbenici koji se javljaju u društvenoj stvarnosti korespondiraju međusobno i utječu jedan na drugoga. Historijski materijalizam ne pokušava objasniti psihološke procese čovjeka, niti svu duhovno i kulturno djelatnost kao nužno i isključivo determinirane, ali naglašava da okolnosti u kojima se čovjek nalazi uvelike utječu na njegovu djelatnost, mišljenje, vjerovanje.

Prethodno rečeno mogli bi sumirati u pojmu klasne svijesti. Klasna svijest naime označava sklop mogućnosti u kojima čovjek živi, a u klasnom društvu čovjek nužno živi kao klasno biće. No, Marx i Engels ne tvrde da je klasna svijest jedina svijest koju čovjek posjeduje, već navode da je onda samo jedan dio ukupne ljudske svijesti. Klasna svijest je samo jedan dio, no dio koji se ne smije vulgarizirati u smislu da ga se smatra jedinim, a niti ga se smije zaboraviti i analizirati čovjeka kao društveno i klasno biće (što on jest) samo s obzirom na njegova psihološka stanja

svijesti, lišena bilo kakvih vanjskih utjecaja. To nam dijalektički materijalizam želi reći i to je fenomenalno jasno izrazio Engels u Anti – Duhringu:

„ Stvarno jedinstvo svijeta sastoji se u njegovoj materijalnosti, a ta se ne dokazuje pomoću nekoliko opsjenarskih fraza, nego dugotrajnim i sporim razvitkom filozofije i prirodnih nauka. “ (Bošnjak, B., Filipović, V. i dr. (1954). Antologija filozofskih tekstova s pregledom povijesti filozofije. Školska knjiga. Zagreb. str. 418.)

Krajnja posljedica ne shvaćanja istinskog značaja i smisla dijalektičkog materijalizma jest daljnja potlačenost proletarijata koji neće biti u stanju preuzeti proizvodne snage kada okolnosti budu povoljne. Bez svijesti o dijalektičkom materijalizmu nema niti istinske emancipacije.

4.3. Baza i nadgradnja²²

Baza i nadgradnja su osnove svake društveno – ekonomske formacije (strukture). Preciznije rečeno baza i nadgradnja tvore svaku društveno – ekonomsku strukturu. Svaka društveno – ekonomska formacija koja je cjelina koju tvore ekonomska baza i društvena nadgradnja određuje se i naziva u skladu s odgovarajućim (u određenom vremenskom razdoblju dominantnim) načinom proizvodnje. U svojoj (cjeloživotnoj) analizi historije i društava²³ Marx i Engels su iznašli razlikovanje između dvije glavne i snažno suprotstavljene epohe društveno – ekonomskih formacija. Te dvije dijametralno suprotstavljene formacije su: prvobitno besklasno društvo (prehistorijsko) i klasno društvo (robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam). Epohe društveno – ekonomskih formacija, tj. određeno društvo se najlakše određuje prema odnosu koji ljudi zauzimaju spram sredstava za proizvodnju. Tu moramo spomenuti da skupina ljudi – pojedinaca koja zauzima isti odnos spram sredstava za proizvodnju (također i samih proizvodnih snaga) se naziva klasa. U prvobitnom prehistorijskom društvu koje je počivalo na veoma niskom

²² U ovom poglavlju neminovno će biti potrebno spomenuti i klasu, klasnu borbu, eksploataciju i ostale pojmove i termine koji se naizgled direktno ne dodiruju sa samim pojmovima baze i nadgradnje, ali moramo shvatiti da marksistička filozofija, tj. metoda ne funkcioniše na principu izdvajanja dijelova od cjelina. Ona ne želi biti totalna filozofija kao što se npr. smatra Hegelovu filozofiju, ali niti jedan marksistički termin se ne može sagledavati izdvojen iz konteksta u kojem se pojavljuje i na kraju iz konteksta koji je nužan da se razumije pojedini dio. O samoj klasnoj borbi i državi te ulozi klasne svijesti biti će nešto više riječi u narednim poglavljima.

²³ Na ovom mjestu ponavljam ranije rečeno u malo opširnijim crtama iz razloga što je ovo veoma bitna činjenica koja pokazuje kako su nastale klase, sama dosadašnja (klasna) društva, te ekonomski temelji (baza) i ostatak društvenih institucija (nadgradnja).

stupnju razvoja proizvodnih snaga nisu postojale klase. Razlog tomu je što se u tom društvu pretpostavljala radna obveza svih članova društva, a s obzirom na upravo nisku stopu razvijenosti proizvodnih snaga i sredstava za proizvodnju nisu postojali niti neki značajniji proizvodni viškovi. Sve to je značilo da nije postojala niti potreba za nekim posredničkim, nadgledničkim ili rukovoditeljskim funkcijama. Nije postojala podjela na manualni i intelektualni rad, a samim time niti podjela između članova takvog društva. To je značilo da su svi imali jednak odnos prema sredstvima za proizvodnju – ona su bila u rukama svih članova društva. Tada nije bilo klasa, jer nije bilo ni podjela.²⁴

Pojava klasa veza je uz pojavu tj. proizvodnju proizvodnih viškova. Viškovi se javljaju zbog razvoja sredstava za proizvodnju. S tim viškovima trebalo je nešto i učiniti (skladištiti, raspodijeliti, uložiti, itd.). To je uzrokovalo potrebu za nadgledničkim i organizacijskim funkcijama koje prije nisu postojale, jer nisu niti bile potrebne. Također, u tom razdoblju (kada se javljaju proizvodni viškovi) javlja se i potreba za novcem, tržištem, raznim robama, a samim time dolazi i do nejednakosti između pojedinaca u društvu, te na vrata kuca pojava privatnog vlasništva. Ljudi koji se zauzeli nadgledničke i ostale intelektualne funkcije postepeno prisvajaju sredstva za proizvodnju (koja su do tada bila u vlasništvu cijeloga društva) i cijeli taj proces rezultira stvaranjem velikih nejednakosti u odnosima koje pojedinci zauzimaju prema sredstvima za proizvodnju. To nazivamo pojavom klasa.²⁵

Te dvije suprotstavljene klase koje se prisutne u svim klasnim društvima se nazivaju eksploatatorskom i eksploatiranom. Eksploatatorska klasa prisvaja sredstva za proizvodnju i ne sudjeluje direktno u procesu proizvodnje; dok eksploatirana klasa ne posjeduje sredstva za proizvodnju, već je prisiljena, kako bi nastavila egzistirati, sudjelovati u procesu proizvodnje (raditi) i to bez ikakve mogućnosti upravljanja i odlučivanja o proizvodnim procesima i/ili kontroliranju sredstava za proizvodnju.

S obzirom da smo ranije naveli postojanje baze i nadgradnje, moramo naglasiti da eksploatatorska klasa ne samo da prisvaja ekonomske povlastice (sve čimbenike u proizvodnom procesu), već i one političko – socijalne povlastice. Tako klasa s kontrolom sredstava za

²⁴ Socijalizam, tj. komunizam kako ga je Marks zamišljao bi bio srodan po činjenici da niti u njemu (komunizmu) ne bi bilo klasa – svi bi imali jednak odnos prema sredstvima za proizvodnju. Također možemo govoriti i o jednoklasnom društvu, umjesto besklasnom, ali to su samo jezične varijacije; sinonimi.

²⁵ Odnosno pojavom dvije glavne suprotstavljene klase koje uočavamo u svim epohama klasnoga društva.

proizvodnju postaje vodeća klasa u svim sferama društvenog života, dok ona druga u svakoj sferi ostaje potlačena.

No, Marks i Engels nikada nisu jednostavno i jednostrano shvaćali ovaj utjecaj baze na nadgradnju i vladajuće klase na potlačenu.²⁶ To, osim što možemo vidjeti i u njihovoj filozofiji dijalektičkog materijalizma, možemo prikazati i ovim citatom iz Engelsova pisma Starkenburgu iz 1894.

„ Politički, pravni, filozofski, vjerski, književni, umjetnički itd. razvoj počiva na ekonomskom. Ali svi oni reaguju i jedan na drugoga i na ekonomsku osnovicu. Nije ekonomsko stanje jedino aktivan uzrok, a sve ostalo samo pasivna posljedica. Ne, nego postoji uzajamno djelovanje na osnovi ekonomske nužnosti koje se u posljednjoj instanci uvijek probije. “ (Friedrich, E. Engels Hansu Starkenburgu. u: Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb. str. 1423.)

Naravno, Marxov i Engelsov opus je ogroman i svatko može iz njega uzeti dio koji bi vulgarno mogao potvrditi stanovište koje određeni pojedinac zastupa – bio on pristaša Marxove misli ili pak protivnik. Na ovom mjestu nema smisla navoditi sve citate koji bi koristili da pokažemo kako Marxova teorija društva nije vulgarna i deterministička. No, usprkos svemu, glavna teza njegove teorije upravo i je da ekonomska baza i oni koji kontroliraju tu bazu, najvećim djelom određuje/u društvenu nadgradnju, svijest, kulturu, i odnose koji se pojavljuju u društvu – bili oni odnosi prema radu i proizvodnom procesu ili pak međusobni, uzajamni, porodični.

Na ovom mjestu morali bi nešto više reći o samoj bazi i samoj nadgradnji. Neke stvari smo već izrekli u poglavljima o historijskom i dijalektičkom materijalizmu, a sada ćemo ih samo još malo preciznije i detaljnije definirati.

²⁶ Zbog Marksove prerane smrti, često se njegova djela koriste protiv njega u smislu dokazivanja da je bio determinist. Međutim uz pravilno istraživanje njegova djela i života jasno možemo vidjeti da on nikako nije bio determinist, a pogotovo ne u smislu apsolutnog utjecaja baze na nadgradnju. Opravdanja zbog česte neshvaćenosti Marxovih i svojih spisa, Engels je često i posebno navodio u svojim djelima nastalima nakon Marxove smrti.

Baza je temelj svake društveno – ekonomske strukture.²⁷ Ona (baza) je uvijek ekonomska. U bazu spadaju proizvodne snage i proizvodni odnosi.²⁸ U proizvodne snage ubrajamo ne samo materijalne komponente poput alata, sirovina, strojeva, već i znanost, tehnologiju (tehničke formule, postupke), ljudsku kontrolu prirode, pa i na kraju sam ljudski rad. Unutar tih okvira proizvodnih snaga, uređuje se i distribucija između sastavnih dijelova društva. Oblik te razmjene određen je konkretnom formom odnosa između članova društva koji sudjeluju u proizvodnom procesu. Sam proces je određen stupnjem razvoja proizvodnih snaga. Ti odnosi u proizvodnji zajedno s proizvodnim snagama tvore određeni oblik razmjene u društvu tj. oblik samog društva – kapitalizam, feudalizam, komunizam. Bitno je naglasiti da ljudi u proizvodne odnose ne stupaju i ne sudjeluju u njima s obzirom na svoje želje, zahtjeve i sklonosti. Proizvodni odnosu s obzirom da su uvjetovati stupnjem razvoja proizvodnih snaga koje same nisu pod direktnom kontrolom ljudske volje i svijesti, niti sami to mogu biti.

Proizvodni odnosi, odnosno položaji u proizvodnim odnosima su npr. proletarijat, bijeli ovratnici, stručnjaci, sitna buržoazija, buržoazija, itd.

Marx i Engels su postavili shemu baze i nadgradnje veoma rano već u „ Njemačkoj ideologiji “ iz 1845. godine, a eksplicitnije razradili, osim u svim svojim kasnijim djelima, pogotovo u „ Predgovoru za prilog kritici političke ekonomije “.

Sada bi morali reći što točno spada u nadgradnju. Nadgradnja je sastavni dio svake društveno – ekonomske strukture. U Marksističkoj teoriji ona je bazično utemeljena i određena ekonomskom bazom. U nadgradnju spadaju: umjetnost, obitelj, religija, filozofija, politika, mediji, obrazovanje, pravo i ostale državne institucije. Nadgradnja se najčešće naziva ideološkom. Taj naziv je opravdan jer kako smo prethodno pokazali najčešće je monopol na proizvodnju svijesti i ideja u rukama vladajuće klase – one koja posjeduje i sredstva za proizvodnju. Vladajući nadgradnjom, oni ju koriste za ideološke potrebe; prvenstveno za produkciju svijesti koja će

²⁷ Možemo tvrditi da je baza temelj svake društveno – ekonomske formacije, tj. svake ekonomske formacije društva jer je prvi i osnovni hod / djelo svakog pojedinca i društva zadovoljenje osnovnih materijalnih uvjeta za život (hrane, vode, skloništa), a sam čin / process tog zadovoljenja potreba je određeni način proizvodnje i reprodukcije te kao takav spada u bazu koja diktira ostatak društvenog života.

²⁸ Većina laika često miješa proizvodne odnose i nadgradnju. Proizvodni odnosi se odnose na položaj koji ljudi zauzimaju prema radu, odnosno koji je njihov strukturalni položaj u proizvodnim procesu. Iako baza oblikuje nadgradnju, individualna politička, vjerska ili kulturalna opredijeljenost nužno ne mora imati direktne veze s proizvodnim odnosom, iako nikada nije isključeno međusobno djelovanje i utjecanje bez obzira bili ljudi toga svjesni ili ne.

opravdavati i braniti postojeće stanje stvari – proizvodne snage i, pogotovo, postojeće proizvodne odnose.²⁹

No, smatrati Marxa isključivo ili uopće mehanicističkim ili vulgarnim materijalistom je pogrešno, jer Marxovi spisi obiluju terminima politika, pravo, svijest, duša, sloboda i ostalim pojmovima koje bi sasvim opravdano mogli nazvati idealističkim.³⁰ Upravo iz toga razloga možemo tvrditi da samim njihovim spominjanjem one za Marxa posjeduju određenu samostalnost. To vidimo i u samom Marxovom shvaćanju čovjeka koje je djelatni subjekt koji posjeduju moć da transformira prirodu i samoga sebe. No, Marks uvijek govori da svaka transformacija, svaka produkcija svijesti mora i ima temelj u materijalnoj proizvodnji svoga života. Da bi ovo pojasnili pogledajmo ovaj citat.

„Moral, religija, metafizika i ostala ideologija i njima odgovarajući oblici svijesti ne mogu dalje zadržati privid svoje samostalnosti. Oni nemaju istorije, nemaju razvitka, nego ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoj materijalni odnos, mijenjaju zajedno s ovom svojom stvarnošću i svoje mišljenje i proizvode svoga mišljenja. Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest. U prvom načinu promatranja polazi se od svijesti kao od žive individue, a u drugom, koji odgovara stvarnom životu, polazi se od stvarnih, živih individua, a svijest se promatra samo kao njihova svijest. „ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb. str. 371.)

Marks i Engels tu govore isključivo da ne postoji neka metafizička, izvanjska čovjeku svijest ili pravo, moral, već da su svi oni postoje jedino iz razloga što postoji i čovjek koji ih proizvodi. Marx nikada ne ulazi u rasprave o nekim „kozmičkim“, silama koje bi mogle postojati neovisno o čovjeku. On navodi da jedino izvan čovjeka postoji materija i materijalni svijet. Dalje u raspravu ne ulazi. Iz tog razloga mogli bi tvrditi da je Marksova antropologija praktičke prirode. On nam želi reći da je čovjek proizvođač ideja, a ne ideja proizvođač čovjeka. U drugom djelu

²⁹ Zbog opsega rada nećemo ulaziti u problematiku kako dolazi do društvene promjene (revolucija) i kakav je tada odnos baze i nadgradnje. To smo prethodno napomenuli u nekoliko navrata. Ovdje možemo samo napomenuti da o tome Marx i Engels govore u „Njemačkoj ideologiji“ i „Predgovoru za prilog kritici političke ekonomije“ – u kojoj Marx eksplicitno navodi da: „ S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. „ (Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb.)

³⁰ Npr. nove prirodne i pozitivističke znanosti veoma rijetko koriste i barataju ovim terminima.

citata to jasno pokazuje tvrdeći da ne određuje svijest život već obratno. Upravo je toliko jednostavno shvatiti Marksovu teoriju. Najprije čovjek mora biti živ da bi uopće mogao posjedovati i reproducirati svoju svijest. Recimo, mogu toliko silno željeti živjeti, ali ako ne postoje materijalni uvjeti za to (recimo nedostaje mi hrane) umrijet ću bez obzira na svu moguću snagu svoga htjenja da ostanem živ.

Dakle osnova formula je jednostavna: ekonomska baza koja ima primat i koja je dominantna oblikuje i (održava) nadgradnju, koja u prvom redu održava, a zatim u manjem oblikuje bazu. Njih dvije su (sukladno dijalektičkom procesu) u stalnom su - odnošenju.

Tako iz „ Njemačke ideologije “ možemo izdvojiti ovu Marxovu misao:

„ Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepliće s materijalnom djelatnošću i materijalnim odnosom ljudi – jezikom stvarnog života. “ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb.str. 370.)

Za kraj ovoga poglavlja možemo navesti dvije misli vezane za ovu temu. Jedna iz knjige „ Zašto je Marx bio u pravu “ Terrya Eagletona, i jednu iz knjige „ The Point is to Change It!: An Introduction to Marxist Philosophy “ Johna Molyneuxa.

„ U plemenskim društvima također ima nasilja, suparništva, gladi za moći, ali oni ne mogu preuzeti oblik imperijalnog ratovanja, natjecanja na slobodnom tržištu ili masovne nezaposlenosti, jer takve stvari jednostavno ne postoje među afričkim plemenima Nuer ili Dinka. Gdje god da pogledate, svugdje postoje zlikovci, ali samo neki od tih moralnih hulja i lupeža su na takvom položaju da mogu krasti novac iz mirovinskih fondova ili obasipati medije lažljivom političkom propagandom. Većina razbojnika nije na takvom položaju da to mogu činiti. Umjesto toga, moraju se zadovoljiti time da nekoga objese na mesarsku kuku. U socijalističkom društvu nitko neće biti u položaju učiniti takvo što. Ne zbog toga jer bi ljudi u socijalizmu bili sveci, nego zato jer ne bi bilo provatnih mirovinskih fondova ili medija u privatnom vlasništvu. Shakespeareovi zlikovci morali su naći drukčiji odušak za svoju zlobu nego što je to bombardiranje palestinskih izbjeglica. Ne možete biti brutalni industrijski magnat ako oko vas baš i nema industrije. Umjesto toga, morat ćete se zadovoljiti zlostavljanjem robova, dvorana ili pak vaših neolitskih kolega. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 92.)

Na ovom primjeru jasno vidimo da naši materijalni tj. materijalno – historijski uvjeti uvelike određuju ono što jesmo i ono što možemo biti. Tek nakon što se smjestimo u određeno društvo sa svojim granicama i dometima možemo slobodno djelovati. Slobodno djelovanje je uvijek u određenoj društveno – ekonomskoj formaciji.

Sada ćemo pokazati i drugu stranu koja pokazuje upravo taj moment slobodnog odlučivanja u danom povijesnom kontekstu.

„ Drugo, razvoj ekonomske baze stvorio je moćne impulse promene. Na primer, razvoj industrijskog kapitalizma u monopolski kapitalizam stvorio je veoma moćan impuls ka imperijalizmu i podeli sveta između velikih sila, što je zauzvrat vodilo stvaranju ogromnog pritiska ka ratu. Tako Prvi svetski rat nije bio nesreća istorije ili naprosto posledica ideologije – upravo suprotno, imao je temeljne „ekonomske“ razloge, tačnije uzroke locirane u razvoju snaga i odnosa proizvodnje. Istovremeno, to što je svetski rat počeo u avgustu 1914, nakon Sarajevskog atentata, nije ni na koji način bilo ekonomski determinisano. Na sličan način je i pobjeda nacizma u Nemačkoj rezultat moćnih „ekonomskih“ impulsa, konkretno: žestoke krize kapitalizma i potrebe nemačke kapitalističke klase da iz krize izađe slamanjem radničke klase i uništavanjem svih njenih nezavisnih organizacija – a ne, kako dva najpopularnija „mejnstrim“ objašnjenja tvrde, rezultat nemačkog nacionalnog karaktera ili Hitlerovog demonskog govorništva. Međutim, ovi ekonomski činioci nisu neizbežno vodili Hitlerovoj pobjedi. Upravo suprotno, politički faktori odigrali su ključnu ulogu, konkretno: neuspeh dveju glavnih partija radničke klase – socijaldemokrata i komunista – da se zajedno organizuju protiv fašista, što je potonjima omogućilo dolazak na vlast bez značajnijeg otpora. Radovi Trockog iz tog vremena nude sjajnu marksističku analizu toga kako i zašto je došlo do ovakvog razvoja (npr. „Fašizam, staljinizam i jedinstveni front“). “ (Molyneux, J. (2012). The Point is to Change It!: An Introduction to Marxist Philosophy. Bookmarks. London. - u prijevodu Jovane Ristić, preuzeto sa stranice <http://marks21.info/stvar-je-u-tome-da-se-svet-promeni-feljton-9-da-li-je-marksizam-oblik-ekonomskog-determinizma/>)

5. Misli marksističkih filozofa 20. st. – naglasak na propitivanju odnosa baze i nadgradnje, ekonomije i društva³¹

5.1. Terry Eagleton – ekonomski determinizam i značenje proizvodnje³²

U ovom poglavlju bavit ću se Eagletonovom interpretacijom i opisom ekonomskog determinizma te značenja koje mu autor pridaje. Također, u ovom poglavlju razmotriti ćemo što Eagleton smatra pod ispravnim shvaćanjem „proizvodnje“ kod Marxa.

Terry Eagleton otvara poglavlje s nekoliko rečenica koje se obično navode kao kritika Marxove misli, a zatim ih veoma jasno i precizno demantira jedno po jednu. Mi ćemo također krenuti linearno pa bi za početak bilo najbolje da citiramo uobičajenu „kritiku“ ekonomskog determinizma koji se pripisuje Marxu.

„ Marksizam sve svodi na ekonomiju, on je oblik ekonomskog determinizma. Umjetnost, religija, politika, pravo, rat, moralnost, historijska promjena: sve se to iz krute perspektive čini tek odrazom ekonomske ili klasne borbe. Istinska kompleksnost ljudskog djelovanja zamijenjena je jednobojnom historijskom vizijom. Marx je u svojoj opsjednutosti ekonomijom jednostavno izopačio sliku kapitalističkog sustava kojem se protivio. Njegova je misao u neskladu s pluralističkim izgledom modernih društava, svjesnih da se različiti oblici historijskih iskustava ne mogu ugurati u jedan jedini okvir. “ (Eagleton, T. (2011). *Zašto je Marx bio u pravu*. Naklada ljevak. Zagreb. str. 107.)

Prvo što Eagleton odgovara na ovakav „komentar“ je to da ga u određenom smislu potvrđuje. Jasno da je Marx u izvjesnom smislu bio ekonomski determinist, ali ne u kakvom ga se obično uobičava smatrati, već u onom u kojem je za svaki daljnji život prva stvar nužno proizvođenje materijalnih sredstava za zadovoljenje naših materijalnih potreba. To se prvenstveno

³¹ U poglavljima koja slijede primarno ću iznositi stavove navedenih autora prema teoriji Marxa i Engelsa, a ne svoje. S nekim mislima slagati ću se u većoj ili manjoj mjeri, ali na umu treba imati da ova poglavlja temeljno žele izložiti određena shvaćanja i razmišljanja navedenih autora prema nekim problemima Marxove i Engelsove misli.

³² Ovo poglavlje rada pretežno je bazirano na petom poglavlju knjige „Zašto je Marx bio u pravu“ Terrya Eagletona.

odnosi na hranu, piće, robu, stanovanje itd. Tako u „Njemačkoj ideologiji“ Marx jasno naglašava da je prva pretpostavka cjelokupne ljudske historije najprije egzistencija živih ljudskih individua. Kako navodi Eagleton, bez te pretpostavke nema niti sviranja bendža, erotske poezije ili bilo čega drugoga.

Veoma kratko prethodno rečeno možemo skratiti u ovaj citat koji navodi Eagleton već na početku poglavlja:

„Temelj kulture je rad. Civilizacija ne može postojati bez materijalne proizvodnje.“ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 107.)

No, već klasični prigovor marksizmu nailazi na otpor, jer materijalna proizvodnja nikada nije samo proizvodnja u smislu da bez nje ne bi bilo civilizacije, već da je upravo proizvodnja ta koja određuje i prirodu (bit) određene civilizacije.

Ovu misao beskompromisno jasno izrečenu nalazimo u „Njemačkoj ideologiji“ gdje Marx piše da:

„Način na koji ljudi proizvode sredstava za život, zavisi prije svega od stanja samih tih sredstava za život, onih koja su zatečena i onih koja treba da budu reproducirana. Ovaj način proizvodnje ne treba promatrati samo sa stajališta, da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Ne, on je štoviše već jedan određen način djelovanja ovih individua, određeni način života. Kako individue ispoljavaju svoj život, takve jesu. To što one jesu, poklapa se s njihovom proizvodnjom, kako s tim što proizvode, tako i s tim kako proizvode. Što su individue, to zavisi dakle od materijalnih uvjeta njihove proizvodnje.“ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb.. str. 365.)

Rekavši da proizvodnja nikada nije samo proizvodnja u užem smislu (o razlici će biti riječi nešto kasnije) Eagleton razmatra prigovor da je sve to opet oblik redukcionizma. Prigovara se da se sve svodi na jedan čimbenik (proizvodnju – ekonomiju). Kada se tvrdi da je marksizam oblik redukcionizma misli se da on s postavljenjem ekonomije u same temelje koji određuju cijela daljnja zbivanja zapravo ne zahvaća pluralnost povijesti čovječanstava. Eagleton odgovara tako da tvrdi da je posve jasno da se cijela historija ne može svesti na jedan jedini čimbenik, ali da je isto tako posvema jasno da su neki čimbenici važniji od drugih. S obzirom na svoj prepoznatljivi,

simpatičan i humoran stil pisanja Eagleton navodi par oštro trezvenih primjera kada govori da zasigurno dužina noktiju Charlesa I. u engleskom građanskom ratu nije bila važniji čimbenik od religije, niti da je uzrok Francuske revolucije kemijska promjena u mozgovima Francuza uslijed pretjerane konzumacije sira.

Recimo da smo riješili problem pluralnosti i hijerarhije određenih čimbenika i uzroka u historiji. Naime, htjeli ili ne, ipak se moramo složiti da su neki događaji u historiji (ljudskoj historiji, ali isto tako i u „prirodnoj“) važniji od drugih. No, na ovom mjestu dolazi do novog problema, odnosno prigovora, a taj (prigovor) se pita zašto bi nužno jedan čimbenik bio djelatan (temeljni) kroz cijelu historiju. Zašto bi nužno jedan uzrok bio temeljan u svom razdoblju, tj. epohi u povijesti. Ako je i bio temeljan uzrok u nekom povijesnom momentu, neki ne vide zašto bi on to bio i u narednom. Takvo bi shvaćanje podrazumijevalo da je povijest jedan singularni fenomen koji djeluje isključivo linearno. To bi pretpostavljalo i da je vođena nekom silom (Umom, Razumom, Duhom, Napretkom).

U daljnjem argumentiraju svoje obrane Marxovog viđenja povijest Eagleton daje nekoliko primjera koji bi pokazali da iako povijest nije sasvim uniforma, također nije niti bez ikakvih uzročno – posljedičnih veza. To možemo uočiti u pojavi kolonijalizma kao i u pojavi fašizma koji su se u istom vremenu širili među srodnim zemljama svijeta, a sve to nije niti približno slučajno. No, ipak nam ostaje odgovoriti zašto bi baš jedan obrazac bio dominantan tijekom čitave povijesti. Za Eagletona odgovor je prilično jednostavan. Tome je tako iz razloga što je mnogo lakše i uvjerljivije vjerovati da su materijalni interesi bili glavni pokretač povijesti, nego li recimo skok s motkom, dijeta, horoskop ili tome slično. Međutim, niti ovaj odgovor potpuno ne zadovoljava s obzirom da možda i nekim drugim čimbenicima mogli pripisati jednako značajnu ulogu (politici, svijesti, velikim ličnostima itd.).

Ovdje dolazimo, mogli bi reći, do prekretnice. Eagleton se pita zašto bi za Marxa ipak materijalni interesi bili primarni, temeljni i toliko protežni da pokrivaju cijelu ljudsku historiju. Razlog je u tome što Marx prema Eagletonovom shvaćanju povijest ne vidi uopće toliko pluralistički, šaroliko i raznobojno kao neki. Za Marxa povijest je poprilično jednolična, zapravo mnogo jednoličnija nego što nam se na prvu može činiti. Zajednička crta povijesti za Marxa nije neki užitak, već upravo suprotno; povijest je u većini slučajeva oskudica, težak rad, nasilje, eksploatacija.

Kaže Eagleton:

„ Iako su te stvari zadobile različite oblike, dosad su položile temelje svake civilizacije. Upravo je takvo sumorno i dosadno ponavljanje povijesti čovječanstva donijelo više konzistentnosti nego što bismo priželjkivali. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 111.)

Bez obzira na sve do sada rečeno, opet se može tvrditi da iako su ovi obrasci bili dominantni tijekom povijesti, ipak nisu bili temeljni. Zbog čega su oni temeljni za Marxa i marksiste je zato što su povezani s našim fizičkim opstankom. Sva ta izrabljivanja, mukotrpn rad, i ostalo bili su načini na koje čuvamo materijalnu egzistenciju, a ne samo puki izljevi agresije, divljaštva, mazohizma.

Na ovom mjestu dolazimo do pitanja o ekonomskom determinizmu. Ukoliko se čini da smo prethodno potvrdili (odnosno da je Eagleton potvrdio) da je ipak materijalna produkcija temeljni historijski „hod“, što je onda s nadgradnjom. Je li sve uistinu uvjetovano onim ekonomskim? Da bi ovu dilemu pojasnili citirati ćemo pasus iz knjige.

„ Ako je u njima bilo izvjesne nužnosti (misli se na izrabljivanje, rad, nasilje), to je zbog toga što su one ugrađene u strukture kojima proizvodimo i reproduciramo naš materijalni život. Čak i u tom slučaju, nijedan marksist ne smatra da te snage oblikuju baš sve. Kad bi tome bilo tako, onda bi tifus, pletenice, grčevit smijeh, sufizam, Muka po Mateju i manikiranje nožnih prstiju u egzotično purpurnu boju također sve zajedno bilo obraz ekonomskih snaga. Svaka bitka koja se ne bi vodila isključivo zbog ekonomskih motiva ili svako umjetničko djelo koje se ne bavi klasnom borbom bili bi neshvatljivi. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 112.)

U nastavku Terry Eagleton izlaže kako je Marx naglašavao da su neki politički, društveni i čak vojni motivi u pozadini povijesnih događaja, a ne da su samo blijedi odraz ekonomskih interesa i motiva. Naglašava da su materijalne snage u velikoj mjeri temeljne u smislu da ostavljaju dubok i izravan trag u politici, društvu, umjetnostima i ostalim „ institucijama nadgradnje “, ali isto tako da je taj utjecaj uglavnom dugoročan i u velikoj mjeri skriven i pozadinski. Nitko ne tvrdi (ni Marx, ni Engels, niti Eagleton) da su politika, kultura, znanost, umjetnost i društveni život samo odrazi ekonomije ili njezino prikriveno lice, njena maska. Sve te stvari imaju svoju stvarnost,

razvijaju se samostalno i često relativno neovisno (bez nužnih direktnih i velikih) utjecaja ostalih oblasti. Naravno da svi oni međusobno korespondiraju, ali opet svako od poručja ljudskog života ima i zadržava određenu autonomiju i „povijest“. Protok između ekonomske baze i društvene nadgradnje nije jednosmjernan; on je uvijek međusobno prožimajući – cirkularan.

Na ovom mjestu, Eagleton ipak naglašava da način na koji ljudi proizvode materijalni svijet postavlja granice kulturnim, pravnim, političkim i ostalim društvenim institucijama. i sve to nije slučajno. Jer u svojim djelima – pogotovo „ Njemačkoj ideologiji “ Marx analizira svijest i samu „ ideologiju “ te načine na koje se ona pojavljuje, kako djeluje, na koji se način manifestira. Često previdimo da većina društvenih institucija ne podjarmljuje postojeće stanje niti ga pokušava srušiti. Često je zapravo obrnuto. Društvene institucije podržavaju i održavaju postojeće stanje, što znači postojeće proizvodne odnose, a samim time i proizvodne snage. Nadgradnja je često u službi „ opravdavanja “ baze ili kako to Marx formulira u „ Njemačkoj ideologiji “:

„ Klasa koja je vladajuća materijalna snaga društva istodobno je i vladajuća intelektualna snaga. “ (Marx, K. i Friedrich, E. Njemačka ideologija. iz: Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb.str. 393.)

U daljnjoj razradi Eagleton nam skreće pažnju na činjenicu da je upravo kapitalizam najuvjerljivija potvrda Marxove teorije povijesti. To govori iz razloga što je nemoguće ne vidjeti da je upravo u kapitalizmu materijalna proizvodnja toliko drastično porasla da je cijeli svijet apsorbirala u samu sebe, da je izazvala mnogobrojne (smrtne) sukobe, i da je ponajprije upravo ekonomija postala glavni označitelj ljudskoga života od njegova početka pa sve do njegova kraja. U tom vrtlogu prožimanja svega i svačega u svoju stihiju kapitala nemoguće je također ne primijetiti kako materijalna proizvodnja nije u sebe uvukla i sve društvene institucije i kako umjesto da ih pušta da se slobodno razvijaju, on (kapital) od njih zapravo traži da sve napore usmjere na legitimiranje dominantnog društvenog poretka.

Upravo tu kapitalizam pokazuje da je okrenut proizvodnji samo radi nje same (ekonomije u užem smislu), a ne da je okrenut proizvodnji radi postizanja kvalitetnijeg života, boljih životnih uvjeta itd.

Tu se „ kapitalističko “ i Marxovo shvaćanje proizvodnje razilaze. Marx vjeruje u proizvodnju kao ljudsko samoostvarenje koje bi trebalo biti cilj sam po sebi. Marxovo shvaćanje

proizvodnje nije onakvo kakvim ga zamišljaju njegovu kritičari. Proizvodnja za Marxa prvenstveno predstavlja oblik „kreativne“ ili umjetničke proizvodnje.³³ Barem je bliži takvom određenju nego onom koji bi zastupao tezu da je Marx pod proizvodnjom htio i mislio da to bude proizvođenje lokomotiva ili zakovica. No, vrednovati proizvodnju kao proces samoaktualizacije, neće biti moguće sve dokle se bude na nju gledalo u užem smislu, odnosno u horizontu u kojem će proizvodnja primarno služiti za stvaranje sredstava za život, umjesto za povećanje kvalitete života.³⁴

U nastavku Eagleton navodi još neke razlike između Marxovog shvaćanja proizvodnje, rada, ekonomije u odnosu na njegove kritičare. Tako na primjer govori da je ekonomski determinizam zapravo veoma pojednostavljena fraza, jer za Marxa tijekom povijesti oblikuje klasna borba kako to slavno navodi u Komunističkom manifestu. Također ta „klasa“ nikada nije samo ekonomska, jer bez obzira što klasu oblikuje položaj koji zauzima prema proizvodnji (proizvodnom procesu), klasa je ipak društvena. Isto tako Marx govori ne samo o društvenoj klasi, već i o društvenoj revoluciji, kao i o društvenim proizvodnim odnosima. Sve nam to dokazuje da je Marx ipak bio svjestan kompleksnosti i uloge „društvenog“, „ne – ekonomskog“ kod ljudi i njihove historije. Eagleton također navodi i kako je kod Marxa rad bitnija stavka od ekonomije. Za Marxa rad je čitava antropologija. Taj rad, ljudski, istinski, je proizvođenje, ali proizvođenje koje se uvijek zbiva unutar nekih specifičnih životnih oblika. Stoga je proizvodnja i ljudski rad uvijek obilježen društvenim.

„Ukratko, ono ekonomsko uvijek pretpostavlja mnogo više od onog što samo nudi. To nije tek pitanje kako se ponaša tržište; ono se odnosi na način na koji postajemo ljudska bića, a ne samo na način na koji postajemo burzovni mešetari.“ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 119.)

Da bi eksplicitnije pojasnili na što točno Eagleton aludira citirati ćemo još jedan pasus.

³³ „Kreativna“ proizvodnja označava način proizvodnje koji nije otuđen, koji ispunjava čovjeka i služi njegovoj samoaktualizaciji. U Marxovo vrijeme, govori Eagleton, umjetnička proizvodnja je bila ta za koju je Marx smatrao da je lišena „nadničarenja“. U „kreativnoj“ proizvodnji se tek čovjek može ostvariti kao rodno biće.

³⁴ Ovo je još jedan od razloga zbog kojega je Marx smatrao da je nastanak ili izgradnja socijalizma/komunizma nemoguća u zemljama sa slaborazvijenim kako sredstvima za proizvodnju i zapravo cijelom bazom, tako i nadgradnjom.

„ Jedan od razloga zašto je Marxova teorija povijesti točna leži u činjenici da materijalna dobra nikad nisu samo materijalna dobra. Ona podržavaju nadu u ljudsko blagostanje i otvaraju vrata svemu onom što je vrijedno u ljudskom životu. Zato su se ljudi borili na smrt zbog zemlje, vlasništva, novca i kapitala. Nitko ekonomiju ne cijeni zbog nje same, osim onih koji se njome bave profesionalno. Budući da to područje ljudske egzistencije otvara toliko drugih dimenzija unutar sebe samog, ono igra ključnu ulogu u ljudskoj povijesti. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 120.)

Sada bi trebalo biti poprilično jasno da se Marxovo i kapitalističko svodenje čovjeka na ekonomskog čovjeka prilično razlikuje. Kapitalizam ga svodi na ekonomskog čovjeka radi same ekonomije, a Marx iz razloga što je ekonomija i način proizvodnje materijalnih sredstava za život osnovni ključ za daljnje čovjekovo razvijanje. „ Savršeno “ društvo za Marxa je ono u kojem se ne treba svakoga časa misliti na ekonomiju. Razlika leži u i shvaćanjima proizvodnje. Za Marxa ono što mislimo pod „ klasičnim “ poimanjem proizvodnje nije prava proizvodnja. Prava proizvodnja je tada kada ljudi proizvode (rade) slobodni i svojom voljom. Ne kao prinuđeni nadničari. Za njega je sadašnji oblik proizvodnje otuđen. Ono što je Marx smatrao kao jedan od načina ne otuđene proizvodnje/rada je umjetnička proizvodnja/rad.³⁵

Ovo Terry Eagleton veoma jasno pojašnjava u ovih nekoliko rečenica:

„ Dakle, za Marxa proizvodnja znači ostvarivanje navlastite temeljne moći činom preobrazbe stvarnosti. Istinsko bogatstvo, kaže Marx u Grundrisse, jest „ apsolutno razvijanje ljudskih kreativnih potencijala, tj. razvoj svih ljudskih moći kao cilj po sebi, a ne kao onaj koji se mjeri unaprijed postavljenim aršinom. “ (Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb. str. 123.)

Marx nije bio neki ludi fetišist kojega su toliko duboko zanimala ekonomska pitanja. Nije niti bio determinist, barem ne u nekoj vulgarnoj inačici. Ako ćemo Marxa smatrati kao determinista samo zbog toga što je jednu stvar smatrao mnogo bitnijom od druge, onda neka. Vjerojatno bi i on na sve to samo odmahnuo rukom. Razlog zbog kojega je Marx toliko gorljivo proučavao ekonomiju, historiju i zbog kojeg je toliko žustro kritizirao kapitalizam leži u činjenici

³⁵ Za dodatno i detaljnije objašnjenje Marxovog shvaćanja proizvodnje, (otuđenog) rada i samog položaja čovjeka vidjeti: „ Fromm, E. (1979). Marxovo shvatanje čoveka. Grafos. Beograd. “

da je veoma nejasno gledati zbog čega su ljudi tijekom cijele historije toliko patili i zbog čega pate i danas u vrijeme materijalnog izobilja. Marx je svojim uvidima i kritikama htio preboljeti klasno društvo i započeti ono što on naziva „ istinskom poviješću “, a to je povijest u kojoj ekonomija neće voditi glavnu riječ, povijest u kojoj neće biti (ili će bitni znatno manje) otuđenog rada, i povijest u kojoj će proizvodnja ponovno zadobiti svoj iskonski, prvobitni smisao. Jednostavno – kritika svega; da čovjek ponovno počne ličiti više na sebe samoga.

5.2. Antonio Gramsci – hegemonija³⁶

„ Gramsci, Antonio, talijanski revolucionar, politički teoretičar i filozof (1891 – 1937). Jedan od osnivača (neko vrijeme i predsjednik) Komunističke partije Italije, 1920 –ih godina parlamentarni zastupnik, nakon uvođenja diktature proveo ostatak života u zatvoru, gdje je (u fragmentarnom obliku) napisao svoja najznačajnija djela. Kritičar dogmatske marksističko – lenjinističke filozofije, svoju koncepciju historijskog materijalizma suprotstavio je staromu metafizičkom materijalizmu, kakav slijede i ortodoksni marksisti III. (boljševičke) internacionale. Oblikovao je niz utjecajnih pojmova političke teorije, među kojima se osobito ističe pojam hegemonije. “ (Filozofski leksikon (2012.) Gl. U: Kutleša, S., Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. str. 431.)

Antonio Gramsci je jedan od najznačajnijih mislioca marksističke filozofije 20. stoljeća. U svojim „ Zatvorskim bilježnicama “ odrađivao je niz tema i problema vezanih za filozofiju, filozofiju prakse, politiku, ekonomiju, proizvodnju, obrazovanje, ideologiju itd. S obzirom da su se marksisti 20. stoljeća podosta okrenuli proučavanju ideologije i kulture niti Gramsci nije bio iznimka. Možda njegov najpoznatiji i „ najkontroverzniji “³⁷ termin je hegemonija. Jedan od razloga zbog kojeg su se mnogi marksistički filozofi odlučili baviti ideologijom i kulturom leži u činjenici da se komunizam nije proširio u tolikoj mjeri u kojoj se to predviđalo te u činjenici da komunizam nije „ urodio plodom “ u razvijenim zapadnim zemljama/državama koje su imale dugu

³⁶ Gramscijeva teorija je veoma kompleksna i nećemo se zadržavati na svim njezinim aspektima i terminima kao što su „ Organski intelektualci “, „ Risorgimento “ ili pak što za njega točno predstavlja filozofija prakse, već ćemo se bazirati na terminu iznijetim u naslovu poglavlja – „ hegemonija “.

³⁷ S obzirom na to da Gramsci nigdje nije eksplicitno definirao hegemoniju. U „ Zatvorskim bilježnicama “ Gramsci često navodi pojam hegemonija, ali njegovo značenje shvaćamo tek u kontekstu u kojem se pojavljuje, te također razumijevanjem njegove etimologije koja potječe iz grčkog jezika.

kapitalističku i građansku tradiciju. Kako bi bolje razumjeli zašto su kapitalistička društva bila toliko otporna, naglasak svojih istraživanja pomaknuli su s ekonomije i ekonomske baze na društvenu nadgradnju tj. na mehanizme kojima su kapitalistička društva i države uspijevale zadržati status quo.

Da bi rastumačili termin „ hegemonija “ poslužiti ćemo se „ Filozofskim leksikonom “ i vidjeti na koji način od definira hegemoniju:

„ Hegemonija (grčki hegemonia: predvođenje, prevlast; zapovjedništvo), prevlast pojedinca, političke grupacije, nacije, države, klase ili određenoga mišljenja nad drugima. U starogrčkoj filozofiji politike pojam hegemonije označivao je prevlast i vojno vodstvo pojedinih jačih polisa u savezima polisa (npr. hegemonija Sparte u Peloponeskom i Atene u Delskom ili Antičkom savezu). Razvojem novovjekovne političke teorije i novoga oblika političke zajednice (države), moć i sila postale su središnje kategorije političkih odnosa, stoga hegemonija počinje označivati prevlast jedne države nad drugom (politička hegemonija). Formiranjem nacija i nacionalnih država hegemonija označava prevlast jedne (većinske) nacije nad drugom unutar jedne države ili zajednice država (nacionalna hegemonija). Dovođenje razvoja građanskog društva i klasnog sustava stvoreni su uvjeti za nastanak dominacije jedne klase nad drugima (klasna hegemonija). Otkrivanje klase kao hegemonu razradila je marksistička filozofija, osobito A. Gramsci. On je, protiveći se Marxovu dijalektičkom materijalizmu i postulatu konfliktности kapitalističkog društva, smatra da su upravo forsiranje materijalizma i svođenje politike na ekonomske odnose, a čovjeka na puki materijalni objekt uvjetovan dijalektičkim zakonitostima, podcijenili ključnu snagu mitova, ideja i čovjekova dojma o svijetu. Kohezija građanskog društva potječe iz „ hegemonije “ tj. duhovne i kulturne nadmoći vladajućih klasa koje su manipulacijom medijima, Crkvom, sindikatima, školama i ostalim segmentima građanskog društva uspjele nametnuti vlastite vrijednosti i uvjerenja ostatku populacije. “ (Filozofski leksikon (2012.) Gl. U: Kutleša, S., Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. str. 457.)

U prvom redu Gramsci koristi termin „ hegemonija “ kako bi označio pristanak jedne (potlačene) grupe na dominaciju druge (vladajuće) grupe. Taj pristanak ne proizlazi sam od sebe. Također on nije niti pitanje puke vladavine nad ekonomskim sredstvima kako je to karakteristično za „ ortodoksiju “ marksističku misao. Hegemonija se također ne postiže i održava samo silom i represivnim aparatima, već počiva na liderstvu u oblastima politike, kulture, morala, obrazovanja

i zdravog razuma. Možemo tvrditi da je hegemonija institucionalizirana, jer se hegemonija uspostavlja kada neka grupa osvoji određene socijalno – društvene i moralno – kulturne institucije određenog društva. No, hegemonija, odnosno pristanak koji ona proizvodi nije statičan i vječan. On se konstantno sprovodi putem raznih institucija koje se u rukama vladajuće klase poput medija, škola, politike, Crkve.

Kod Gramscija moramo razlikovati ideologiju i hegemoniju koja je samo dio ideologije. Najkraće bi mogli reći da je ideologija materijalizirana hegemonija.

„ Ideologija je tako, na neki način, institucionalizirana ili, kako piše Rehmann , - ideologija je materijalni ansambl hegemonijskih aparata u civilnom društvu. “ (Ušić, E. (2017). „ Drukčiji od drugih! “: IDS i ideologija istarskog poluotoka – diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci – odsjek za kulturalne studije. Rijeka. str. 18.)

Hegemonija je relativno „ blag “ oblik vladanja jer podrazumijeva uspostavu dominacije putem kulturnih i civilnih sfera u kojima primarno dolazi do pregovaranja između dominantnih i slabijih grupa koje najčešće rezultira konsenzusom, odnosno pristankom jedne grupe da bude dominirana od strane druge.

Tako će Gramsci analizirajući kapitalistička društva i njihovu snagu da se suprotstave novim društvenim poredcima (komunizmu) pisati o ogromnoj snazi samog civilnog društva i njihove obrane postojećeg sistema bez nužne intervencije države ili nakon njenog „ oslabljenja “.

„ U Rusiji je država bila sve, a civilno društvo arhaično i želatinozno; na Zapadu je postojala podesna veza između države i civilnog društva – kada se država zatresla, odjednom je otkrila jaku strukturu civilnog društva. Država je bila samo krajnji rov, iza kog je stajao moćan sistem tvrđava i zemljanih radova. [...] U slučaju najnaprednijih država [...], ‘civilno društvo’ je postalo veoma kompleksna struktura, i to ona koja je otporna na katastrofalne ‘prepade’ neposrednih ekonomskih elemenata (krize, depresije itd.). Nadgradnje civilnog društva su kao rovovski sistemi modernog ratovanja. U ratu ponekad deluje da je žestok artiljerijski napad uništio celokupni odbrambeni sistem neprijatelja, a zapravo je uništio samo spoljni opseg, periferiju. “ (Gramsci, A. iz: Molyneux, J. (2012). The Point is to Change It!: An Introduction to Marxist Philosophy. Bookmarks. London. - u prijevodu Jovane Ristić, preuzeto sa stranice <http://marks21.info/stvar-je-u-tome-da-se-svet-promeni-feljton-12b-gramsi/>)

Ovaj nam citat pokazuje koliko je zapravo „svijest“ određene grupe povijesno ukorijenjena i oblikovana institucijama u kojima su djelovali i s kojim su se susretali. To znači da se hegemonija, odnosno liderstvo putem pristanka ne može ostvariti samo tako. To je Gramsci dobro znao te je upravo zato i posvetio veliku pažnju hegemonijskom obliku vladanja i načinima proizvodnje svijesti. Mijenjanje svijesti je dugotrajan i mukotrpan proces koji zahtjeva mnogo posla. S toga se ideologija za Gramscija sastoji od reartikuliranja, transformacije i reorganizacije postojećih vjerovanja i ideja kako bi zadobili novi smisao te na taj način naturalizirali npr. određeni (novi) politički pokret, odnosno legitimirali neko novo ili postojeće stanje stvari.

Gramsci usvojim analizama klasne borbe i analizom „dvije crvene godine“³⁸ želi proučiti ne samo kako kapitalističko društvo putem hegemonije osvaja i uspijeva zadržati status quo, već i kako se radnici mogu i trebaju organizirati da bi uspostavili svoju hegemoniju i ostvarili ideološku prevlast putem konsenzusa. Na ovom tragu John Molyneux u knjizi „The Point is to Change It“ piše kako je Gramsci zagovarao „dualnu perspektivu“ koja je uključivala i kombinirala nivoe sile i pristanka, autoriteta i hegemonije, agitacije i propagande te podrazumijevala formiranje savezništva između proletarijata i seljaka. Također važno je naglasiti u ulogu koju intelektualci imaju u Gramscijevoj teoriji. On je naime smatrao da je proletarijatu izuzetno važno da prisvoji i iznjedri svoje vlastite intelektualce koji će se s njima sjediniti te zastupati interese proletarijata. On na ovome mjestu koristi termin „organskih intelektualaca“ koji označavaju intelektualne predvodnike i predstavnike određene klase koji toj klasi, ne samo da pridaju homogenost i svijest u ekonomskom, već i u političkom, kulturnom i društvenom smislu. Kao što takve intelektualce u buržujskoj klasi predstavljaju ekonomisti, pravnici, kulturalni teoretičari, industrijski inženjeri, tako proletarijat mora iznjedriti jednu novu „borbenu masu“ organskih intelektualaca koja će zastupati socijalističke i radničke interese.

Bitno je naglasiti da Gramsci ne odbacuje Marxov pojam baze, već borbu primarno ne vidi kao borbu u i za ekonomsku bazu, već kao prevlast u društvenoj nadgradnji u sferi ideja. Ono što je Gramsci uvidio je to da je klasa proletera „skoro“ jedina koja u povijesti nije naišla na

³⁸ „Dvije crvene godine“ označavaju period velikog klasnog i socijalnog konflikta u Italiji između 1919. i 1920. godine. U to vrijeme Gramsci je sudjelovao u borbama na strani radnika u Torinu. Nakon poraza Talijanske socijalističke partije i sloma „revolucije“ fašisti su došli na vlast predvođeni Mussolinijem.

intelektualce koji bi zastupali njene interese i stvarali vlastitu kulturu, vlastito ideološko polje na kojem bi imali šanse pobijediti ostvarivanjem hegemonije.

„ Međutim, svaka „ temeljna “ socijalna grupa/klasa koja izvire u povijest iz ekonomske baze i kao rezultat djelovanja te strukture, je pronašla (barem u cijeloj povijesti do današnje) kategorije već postojećih intelektualaca za koje se činilo da zaista predstavljaju historijski tok bez obzira na sve komplicirane i radikalne promjene koje su zahvaćale političke i društvene forme. “
(Gramsci, A. (2000). The Gramsci Reader - selected writings 1916. - 1935. Uredio: Forgacs, D. New York University Press. New York. str. 137. – slobodan prijevod)

Prethodno rečeno u vezi hegemonije i načina njena djelovanja mogli bi jednostavno sažeti sljedećim citatom:

„ Dakle, društveno-politička borba između onih grupa i aktera koji pretendiraju na hegemonijske pozicije moći i koji nastoje izmamiti pristanak šireg sloja (podređenih) grupa, odvija se ne samo oko materijalnih sredstava, već oko ideologije i ideološkog terena, oko kulturno-političkih institucija i zdravoga razuma kojega se nastoji preobraziti u folklor, odnosno u rigidnu i statičnu formu mišljenja i vjerovanja na temelju koje se (novi) društveni poredak doima kao prirodan, samorazumljiv i nužan. U tom svjetlu, ideologija je kod Gramscija pitanje dominacije putem liderstva, pristanka i (materijalne) političke prakse; ona nije fiksirana, već fleksibilna i permeabilna, a postaje i pitanje kulturnih i političkih aparata, društveno-političke borbe, procesa pregovaranja te pitanje samorazumljivosti i političke re-artikulacije „onoga što je već poznato“.
“ (Ušić, E. (2017). „ Drukčiji od drugih! “: IDS i ideologija istarskog poluotoka – diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci – odsjek za kulturalne studije. Rijeka. str. 19.)

Također, smatram da je važno pokazati fantastičnu primjedbu koju iznosi John Molyneux u vezi akademskog interpretiranja Gramscijeve misli koja se odnosi na umanjevanje revolucionarnih elemenata u njegovoj teoriji, kao i na sustavno zaboravljanje da je Gramsci klasnu borbu te osvajanje političke vlasti vidio ne samo kao proces uspostavljanja hegemonije i prevlasti radničke klase; već i kao upotrebu sile te fizičke „ stvarne “ borbe.

„ Nužno je primetiti da procenu Gramšijevog rada komplikuje činjenica da je izuzetno topao prijem na koji je naišao u akademskom svetu sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka (a koji je u nezanemarljivoj meri prisutan i danas) bio zasnovan na velikom iskrivljavanju. S

jedne strane, preuveličana je njegova originalnost, utoliko što je koncept „hegemonije“ tretiran kao izvorno Gramšijev – kao da raniji marksisti^{/kinje} (Marks, Engels, Lenjin, Trocki itd.) nekako nisu bili svesni činjenice da vladavina kapitalista nikada nije stvar puke primene sile, već uvek uključuje bitan ideološki element. Uistinu, sam Gramši je ideju hegemonije pripisao Lenjinu: „Najveći moderni teoretičar filozofije prakse [tj. Lenjin] je, suprotno različitim ‘ekonomističkim’ tendencijama [...] izgradio doktrinu hegemonije kao komplementarnu teoriji države-kao-sile.“ [...] S druge strane, tamo gde je Gramši zagovarao „dualnu perspektivu“: „sile i pristanka“, „dominacije i saveza“ itd., akademija je imala tendenciju da čuje samo za „pristanak“ i „saveze“. Na ovaj način je Gramši iz beskompromisnog revolucionara pretvoren u zagovornika reformističkog „evrokomunizma“, pa čak i intelektualne i kulturne „borbe“ koja je prilično odvojena od stvarnog pokreta radnika i radnica od krvi i mesa. Ova tema je detaljno istražena u radu Pitera D. Tomasa Gramšijanski momenat, gde komentariše: „Pretvaranje nepokolebljivog komunističkog borca [...] u bezopasnog zajedljivca zasigurno je među najbizarnijim i najneukusnijim epizodama intelektualne mode novijeg datuma.“ (Molyneux, J. (2012). The Point is to Change It!: An Introduction to Marxist Philosophy. Bookmarks. London. - u prijevodu Jovane Ristić, preuzeto sa stranice <http://marks21.info/stvar-je-u-tome-da-se-svet-promeni-feljton-12b-gramsi/>)

5.3. Raymond Williams – baza i nadgradnja u Marksističkoj kulturalnoj teoriji

Raymond Williams u svojem eseju „Baza i nadgradnja u Marksističkoj kulturalnoj teoriji“ analizira načine na koje možemo tumačiti i analizirati društvo, proizvodnju svijesti, hegemonijski pristanak i umjetnička djela. Fokus eseja je na marksističkoj teoriji kulture, a ne samo na marksističkoj teoriji povijesti ili ekonomskih odnosa. Također, bitno je naglasiti da Williams u eseju nastoji iznijeti kritiku na dosadašnje „kruto“ proučavanje kulture od strane marksista. Govori da mnogi marksisti polaze od statičnih formulacija i shvaćanja baze i nadgradnje te da u tom okviru nastoje analizirati kulturu. Za Williamsa je cijeli taj proces mnogo kompliciraniji.

U prvom djelu eseja Williams navodi da se u proučavanju kulture marksistička teorija uvijek oslanjala na polazak od determinirajuće baze i determinirane nadgradnje. Nadalje, Williams

iznosi tezu da se riječ „determinirati“ može shvatiti na dva različita načina. Jedan vuče korijene u teološkoj tradiciji i označava determinaciju kao neku vanjsku silu / uzrok koji kompletno predviđa, zadaje, oblikuje i kontrolira sve ostale „akcije“ i prakse. Drugi način / shvaćanje, koje proizlazi iz „iskustva“ društvene prakse tumači determinaciju kao postavljanje granica, limitiranje ili vršenje pritisaka. Između ova dva poimanja postoji velika razlika, a Williams navodi kako je pošteno za priznati da se do sada u Marksističkoj analizi kulture polazilo od shvaćanja determinizma kao izvanjske sile koja potpuno „predestinira“ i oblikuje neki sadržaj ili praksu.

Williams zatim nastoji analizirati svaki pol odnosa koji se ovdje zbiva, tj. bazu i nadgradnju. Počinje s analizom nadgradnje jer smatra da su marksističku kulturalni analitičari stavljali više pažnje na nju. Williams govori da je u originalu Marx koristio množinu da označi riječ „nadgradnja“, a i da su ostali marksisti često govorili o aktivnostima unutar „nadgradnji“. Zatim ističe kako se već kod Marxa i u njegovoj korespondenciji s Engelsom očituje tendencija da se s rezervom uzima determinirani karakter nadgradnje u nekim njezinim „aktivnostima“ odnosno sferama. Naime, tu se govori o „vremenskim zaostacima“, komplikacijama te nekim indirektnim i udaljenim odnosima koji označavaju utjecaj baze na nadgradnju. Nadalje, navodi kako se najjednostavniji odnos baze i nadgradnje (onaj pukog preslikavanja, imitacije, reprodukcije) već duže vremena ne koristi. S obzirom da se u mnogim kulturalnim djelatnostima ovaj jednostavan odnos baze i nadgradnje kao potpune uvjetovanosti nadgradnje bazom nije mogao pronaći; mnogi su se odlučili na shvaćanje tog odnosa putem „kašnjenja“ (npr. kako je filozofije smještena dalje i kasnije podliježe promjenama u ekonomiji). U kasnom dvadesetom stoljeću pojavljuje se novo interpretiranje odnosa baze i nadgradnje koje tvrdi da ne postoji nikakva direktna uvjetovanost nadgradnje bazom, već da je u pitanju korespondiranje i odnos različitih struktura. Tu je u pitanju tumačenje koje odnos baze i nadgradnje vidi kompliciranije nego što je to puko preslikavanje, „kašnjenje“ ili pak indirektnost.

Williams zatim dodaje kako je baza ta koja se često previđala u analizi kultura, a kako je upravo ona ključni koncept kako bi se razumjela realnost kulturalnog procesa. Također, baza je često bila smatrana kao puki objekt, kao nešto statično i uniformno. Suprotno tome, Williams ističe kako je baza realna društvena egzistencija čovjeka, te kako ju Marx nikada nije smatrao nečim statičnim već kao proizvodnom aktivnošću koja uvjetuje i oblikuje sve ostale aktivnosti. Jedna od glavnih Marxovih misli je ta da je povijest sačinjena od dubokih kontradikcija i proturječnosti u

proizvodnim odnosima i u društvenim odnosima koji slijede iz proizvodnih. Sve što nam Williams ovdje želi reći je to da su svi povijesni procesi i odnosi mnogo pokretniji, kompliciraniji i kontradiktorniji nego što to možemo zaključiti iz metafore baze i nadgradnje. Također nam govori da je to sve Marx i sam znao te uzimao u obzir.

Kada govorimo o bazi, upućuje nas Williams, moramo njemu „determinaciju“ shvatiti kao uspostavljanje granica, a nadgradnju moramo shvatiti kao određenu horizont kulturalnih praksi, a ne kao čisti odraz ekonomske baze. Također, bazu moramo shvatiti ne samo kao ekonomsku apstrakciju, već kao specifične aktivnosti „pravih“ ljudi u realnim društvenim i socijalnim odnosima koji su stalno u proturječjima i dinamičkim procesima.

U nastavku Williams nas upućuje da kada analiziramo proizvodne odnose koju su ključni dio baze, moramo analizirati i „produktivan rad“. Taj produktivan rad ne smijemo shvatiti samo kao proizvodnju u kapitalističkom načinu proizvodnje, već u širem smislu kao proizvodnju samoga društva, kao proizvodnju ljudi samih, odnosno proizvodnju i reprodukciju realnoga / materijalnog života. Ako imamo širu sliku proizvodnih snaga, onda na cijelu bazu gledamo drugačije, a nadgradnju ne shvaćamo samo kao puki odraz baze, već i njene produktivne društvene snage uzimamo u širem smislu, tj. također kao osnovne.

Nadalje Williams skreće pažnju na pojam društvenog totaliteta koji se javlja kod Lukacsa. Totalitet ovdje funkcionira kao supstitut za pojmove baze i nadgradnje. Govori da je pojam totaliteta društvenih praksi povoljniji pojam od baze i nadgradnje, no da pojmu totaliteta kao shvaćanja društva u obliku mnoštva povezanih praksi koje su međusobno u interakciji na razne komplekse načine izostaje jedan bitan element, a taj je dominacija. Kaže da ukoliko koncept totaliteta priznaje samo mnoštvo (društvenih) praksi, onda je lišen svakoga marksizma. Činjenica je da je društvo kompleksna ukupnost praksi, ali isto tako je činjenica i to da je društvo na određen način organizirano, da ima određenu strukturu koja se može povezati s interesima određene klase. Na ovom mjestu Williams ipak govori da treba ostati pri modelu baze i nadgradnje radije nego totaliteta iz razloga što je on puno manje marksistički i što ako ne uspijemo vidjeti nadgradnju kao u određenom smislu uvjetovanu od baze onda gubimo mogućnost i da vidimo pravu realnost.

U sljedećem djelu eseja Williams će se okrenuti analizi hegemonije koja je ključna ako se ostaje pri korištenju termina totalitet. Hegemonija predstavlja nešto što je uistinu totalno, što nije tek sekundarno kao nadgradnja, nego što je življeno, nešto što konstruira društvo do te mjere da

postaje zdrav razum. Moć hegemonije³⁹leži u tome što za razliku od formule baze i nadgradnje te ideologije pojmljene samo kao lažne (iskrivljene) svijesti mnogo jasnije i preciznije zahvaća „ realnost “ društvenog iskustva (reality of social experience).

„ Jer kada bi ideologija bila samo neki nametnuti pojam, ako bi naše društvene, političke i kulturalne ideje, mijenja i navike bile samo puki rezultat određene manipulacije koje bi samo mogli odbaciti i prekinuti, onda bi se društvo mnogo lakše mijenjalo i zadovoljavalo svoje „ stvarne “ potrebe nego što li je to ikada u stvarnosti moglo i uspijevalo. “ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 38. – slobodan prijevod.)

Hegemonija se također ne smije shvatiti statično kao što se to znala shvaćati baza ili nadgradnja, već se i onda mora uzeti u množini; kao nešto što je veoma kompleksno i što se stalno mora obnavljati, braniti, reproducirati i modificirati. Williams dalje naglašava da u svakom društvu uvijek postoji centralni sistem praksi, značenja i vrijednosti koje bi se mogle označiti kao dominantne. Taj centralni sistem značenja i vrijednosti nije apstraktan već življen i organiziran. Zato se hegemonija ne može shvatiti samo kao određeno mijenje ili manipulacija, nego radije kao cijelo tijelo praksi i nadanja, kao cjelokupan odnos prema nama samima i našoj stvarnosti.

Druga stvar koja označava moć hegemonije je njezina snaga da inkorporira.

„ Obrazovni sistemi su najčešće glavni uzročnici prijenosa uspješne dominantne kulture i to je ne samo velika kulturalna, već i ekonomska aktivnost. Nadalje, u filozofskoj sferi, na razini teorije te na nivou povijesti različitih praksi na djelu je ono što ja zovem selektivnom tradicijom: ono što je u terminima efikasne dominantne kulture uvijek proslijeđeno kao „ tradicija “, „ značajna prošlost “. Uvijek je selekcija cilj. Način na koji je moguće od cjelokupne povijesti i sadašnjosti izabrati određene prakse i značenja te na njih staviti naglasak, dok se ostale jednostavno zanemaruje ili pak odbacuje. Još bitnije, neke od tih praksi i značenja su reinterpretirane, iskrivljene ili čak stavljene u formu u kojoj podržavaju ili barem ne proturječe ostalim elementima dominantne kulture. Proces obrazovanja, proces mnogo šireg društvenog života u organizacijama kao što su obitelj, posao ili selektivna tradicija na intelektualnoj i teorijskoj razini; sve su te snage uključene u konstantno proizvođenje i reproduciranje efektivne

³⁹ Tu Williams govori o hegemoniji kao načinu analize, kao o metodologiji; isto kao što govori o bazi i nadgradnji kao o označiteljima određenih društvenih „ stvarnosti “, odnosno kao o metodi proučavanja i zahvaćanja cjelokupnosti društva tj. društva kao cjelokupnosti.

dominantne kulture, a na njima s obzirom da su usađene u naš život i način života, ovisi stvarnost.
“ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 40. – slobodan prijevod.)

Još jedna snaga hegemonije se očituje u njezinoj moći da u sebe inkorporira i alternative te opozicije. Moć se nalazi u tome što hegemonije u sebe može apsorbirati određene alternativne prakse, značenja i vrijednosti. Stvar je u tome da određene alternative ili opozicije ne prelaze granice dominantne kulture. Williams ovdje naglašava da alternativa najčešće može postojati ako nije prepoznata od strane dominantne kulture. Također, naglašava da ako neka istinska opozicija želi biti uspješna, da mora biti prepoznata kao subjekt povijesne promjene, a isto tako da njezini izvori moraju biti veoma značajni; u stvari mora djelovati na isti način kao i dominantna kultura.

U daljnjoj razradi eseja Williams uvodi razliku između ostatnih (residual) i pojava (emergent)⁴⁰ formi alternativnih i opozicijskih kultura. Pod „ ostatna “ on smatra određena iskustva, značenja i vrijednosti koja se ne mogu potvrditi i ispoljiti u dominantnoj kulturi, već se mogu razumjeti iz nekih prijašnjih društvenih formacija. To su na primjer neke religijske vrijednosti, no mnoge od njih je dominantna kultura inkorporirala u sebe. Razlog tolikoj količini inkorporacije od strane dominantne kulture je taj što ona mora te „ ostatne “ forme uključiti u sebe ukoliko želi osvojiti ideološki teren i ukoliko ne želi riskirati. Pod pojavnim oblicima Williams smatra one koji proizvode nova značenja, vrijednosti i prakse. Oni se konstantno stvaraju, ali također kod njih postoji i mnogo ranija inkorporacija, jer su oni ipak dio dominantne kulture – u njoj se pojavljuju. Williams nam govori da je za svaku analizu kulture bitno da uspijemo razumjeti distinkcije između „ ostatne “ ne inkorporirane i „ ostatne “ inkorporirane te isto tako pojave ne inkorporirane i pojave inkorporirane. To je bitno kako bi mogli vidjeti koliko je određeno dominantno društvo voljno i u mogućnosti inkorporirati u sebe. Dok je ranije buržoasko društvo znalo zanemarivati određene aspekte i prakse smatrajući ih privatnima ili umjetničkim, nakon drugog svjetskog rata granica se mnogo pomaknula te kapitalističko društvo nastoji skoro sva značenja, prakse i vrijednosti inkorporirati. Williams nas nadalje upućuje da razliku između alternativnog i opozicijskog u smislu da alternativno znači vođenje drugačijeg života nego što je to uobičajeno prema dominantnoj kulturi, dok je opozicijsko vođenje drugačijeg života i želja da

⁴⁰ Ovdje bi se riječ „ emergent “ mogli prevesti i kao „ nastajućih “. Koristiti ću se terminom „ pojavni “, jer smatram da riječ „ pojavni “ više implicira neko snažnije, jače, naglie pojavljivanje / nastajanje od riječi „ nastajućih “.

se taj drugačiji životni stil / praksa nametne i drugima. No, u praksi je razlika između alternativnog i opozicijskog zapravo veoma mala napominje Williams. Naša najveća zadaća u marksističkoj teoriji kulture je uspjeti dati točne analize izvora svih „ostatnih“ i pojava praksi. Također, jedna od važnijih zadaća je da pronađemo ne metafizička i ne subjektivistička objašnjenja za pojavne kulturalne prakse te da uspijemo objasniti procese opstanke nekih „ostatnih“ praksi.

Williams potom ulazi u analizu klase i ljudske prakse. Govori da imamo jedan centralni izvor nove prakse, a to je pojava nove klase. Također u obzir moramo uzeti i druge izvore kao što su oni u kulturalnoj praksi. Nadalje govori kako niti jedan oblik proizvodnje, a stoga niti jedno dominantno društvo ili poredak ne mogu u realnosti iscrpiti ljudsku praksu, energiju i ljudsku intenciju. Problem je što dominantan oblik konstantno bira i isključuje određene oblike ljudske prakse. To sve čini ljudsku praksu koja je u suprotnosti s dominantnom veoma teškom za ostvarivati.

„Uvelike ovisi je li područje u kojem dominantna klasa i dominantna kultura imaju interes i ulog. Ako su interesi i ulozi eksplicitni mnogo će novih praksi biti ili inkorporirane ili uništeno s ogromnom energijom.“ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 43. – slobodan prijevod.)

No, bez obzira što se dominantna klasa i kultura trude sve uključiti u sebe, ipak će uvijek ostajati neki višak koji ne mogu prepoznati. U odnosu na cjelokupnu ljudsku praksu, kaže Williams, dominantna kultura je uvijek svjesna selekcija i organizacija. To znači da će uvijek postojati neki dio ljudske prakse koji će zanemariti ili isključiti. Ti dijelovi ljudske prakse mogu biti npr. drugačiji odnos prema drugima, nova percepcija medija, umjetnosti, znanosti i te nove / drugačije prakse mogu u nekim granicama biti prakticirane.

Williams se zatim pita koji je odnos umjetnosti i društva. Govori da ne može biti analiza polaziti od razdvajanja umjetnosti i društva, jer je ona sama (umjetnost) društvena praksa. Društvo nam nije u potpunosti dano na analizu sve dok ga ne uzmemo u cjelini sa svim svojim praksama i aktivnostima. Ponekad nam se čini da je literatura potpuno odvojena društvena praksa koja se javlja u onom „pojavnom“ / novom, dok je u stvarnosti ona mnogo bliže formi „ostatka“ (residual). Također, većina pisanja je zapravo dodatak odnosno prinos dominantnoj kulturi. Osim što se niti jedna društvena praksa ne smije analizirati od ukupnosti društvenih praksi (pa tako niti umjetnost), niti se smije shvaćati statično i uniformno. Literatura, iako je primarno u službi

dominantne kulture, sadrži određene „ostatne“ i pojavne oblike praksi koji se u većini slučajeva inkorporiraju, ali neki ipak i ostaju izvan dometa dominantne kulture. U procesu inkorporiranja dominantno se društvo također mijenja, ali ne u svojoj centralnoj formaciji, već u mnogim drugim artikulacijama i formacijama. Williams zaključuje da ukoliko moderno društvo želi ostati dominantno, ono mora stalno stupati u ove procese da bi i dalje ostalo dominantno u području svakodnevnih praksa i aktivnosti.

Williams zatim skreće pažnju na analizu pojedinih umjetničkih djela. Čini mu se da se mnoge kulturalne i kritičke teorije kreću prema analizi umjetničkih djela. Mnoge od njih su zapravo teorije potrošnje (consumption). Njih zanima kako se neko umjetničko djelo može shvatiti i opisati. One su počele uzimati umjetničko djelo kao objekt. To je prema Williamsu problem iz razloga što su zanemarile proizvodnu praksu. Problem se javlja u smatranju umjetničkog djela objektom zato što se onda nameće i pitanje o njegovim komponentama. Ta shema je odgovarala topici baze i nadgradnje. Komponente umjetničkog djela su funkcionirale kao baza i onda se moglo proučavati objekt da se dođe do tih komponenti ili pak proučavati komponente da bi se došlo do samoga objekta. Problem s ovim modelom je taj što je doveo do krize u kulturalnoj teoriji. Ona je podvojena između shvaćanja djela kao objekta i shvaćanja djela kao prakse. Williams govori da je očividno da su neka umjetnička djela materijalni objekti (slike), ali da se isti model objekta koristi i u analizi, ali i u odnošenju prema Hamletu, Braći Karamozov i sl.

„ Ovi zapisi moraju biti interpretirani u aktivnom smislu, usporedno s određenim konvencijama. [...] Odnos između proizvodnje umjetničkog djela i njegove recepcije je uvijek aktivan i ovisan o konvencijama koje su u sebi forme društvenih organizacija i odnosa. Ovo je značajno različito od proizvodnje i potrošnje objekta. To je uistinu aktivnost i praksa u svojim mogućim formama, iako neke umjetnička djela mogu imati karakter materijalnog objekta, ono (umjetničko djelo) je svejedno jedino dostupno putem aktivne percepcije i interpretacije. “ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 48. – slobodan prijevod.)

Ono što Williams želi naglasiti je da moramo odbaciti način analize u kojem izoliramo objekt i tek onda pronalazimo njegove komponente. Mi moramo pronaći prirodu praksi, a onda njezine uvjete. Ako pretpostavimo da je ono što se proizvodi u kulturalnoj praksi samo objekti,

onda ćemo se odlučiti na pronalaženje njihovih komponenti. To odgovara Markovom terminu baze. Williams nas želi navesti da se ne pitamo samo o komponentama proizvoda, nego o uvjetima prakse.

„ Kada se pronađemo promatrajući određeno djelo ili skup djela, mi shvaćamo njihovo esencijalno zajedništvo isto kao i neotuđivu individualnost, a zapravo bi se trebali pitati o realnosti prakse i uvjetima te prakse koje su tada bile na snazi. Od tuda bi trebali početi pitati dijametralno drugačija pitanja. “ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 48. – slobodan prijevod.)

Willimas završava esej sa naglaskom da treba proučavati aktivne i kompleksne odnose, prirodu određene prakse te odnose između individualne i kolektivne prakse i svijesti. Za Williamsa mi imamo dostupne hipoteze o dominantnom, „ ostatnom “ i pojavnom te principe odnosa praksi. Esej završava sa ovim mislima:

„ Ali ono što aktivno tražimo je istinska praksa koja je otuđena objektu i istinski odnosi praksi – bilo literarne konvencije ili društveni odnosi – koju su otuđeni i svedeni na komponente ili puku pozadinu. Kao generalna propozicija ovo je samo jedan prijedlog, ali mi se čini da on zahtjeva raskid i razlaz, u praktičnom i teoretskom radu, unutar aktivne i sebe – obnavljajuće Marksističke kulturalne tradicije. “ (Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York. str. 49. – slobodan prijevod.)

6. Zaključak

Ovaj rad htio je pokazati raznovrsnost i širok dijapazon Markove i Engelsove teorije te marksizma koji ima mnogo interpretacija, pravaca i „škola“. Prvi dio fokusirao se na neke temeljne značajke Marxovog života i rada, dok je drugi dio naglasak stavio na odnos baze i nadgradnje i na propitivanje ekonomskog determinizma. U zadnjem poglavlju odlučio sam obraditi Eagletona, Gramscija te Williamsa, jer smatram da sam time uspio pokriti različite, ali opet i podosta slične načina interpretiranja Marxove misli te odnosa ekonomske baze i društvene nadgradnje.⁴¹ Marxova misao je veoma široka i pokriva razna područja od ekonomije do filozofije i antropologije. Mnogi se marksisti ne mogu složiti što je najbitnije kod Marxa i čemu mi trebali pridati najveći značaj. Ovaj rad htio je izložiti neke osnovne teze, probleme i analize baze i nadgradnje koji su definitivno jedni od najbitnijih koncepata cjelokupne Marxove misli. Dok Gramsci i Williams mnogo više pažnje i značaja posvećuju društvu i kulturi, Eagleton je više „ortodoksno“⁴² orijentiran. Definitivno smo vidjeli da odnos između baze i nadgradnje nije jednostavan, mehanički i statičan. Međutim, smatram da je upravo Marxov koncept taj kojeg bi trebali više njegovati i slijediti. Naravno, analize nadgradnje, kulture i funkcioniranja ideologije (hegemonije) koju su radili i usavršavali mnogi marksisti u 20. stoljeću su definitivno značajni radovi, ali trebali bi postaviti pitanje na što točno želimo staviti naglasak. Prvenstveno Marx i Engels su ljudi koji su direktno sudjelovali na ulici, koji su živjeli svoju teoriju i u praksi ju iskušavali i utemeljivali. Neki prigovori koji se često iznose na račun Marxove misli su podosta neosnovani budući da dolaze s potpuno „krivih“ polova. Marxova misao, ponavljam, nije neka totalna filozofija niti to želi biti. Marx se ponajprije bavio analizom političke ekonomije, i industrijskog kapitalizma 19. stoljeća. On je radio „idealni presjek“ kapitalizma i kapitala. Također, on je zamišljao korijenitu društvenu, pa čak bi se mogli drznuti i reći civilizacijsku promjenu. Preciznije, Marx je htio da uz pomoć svoje kritike dosadašnjih klasnih društava iznese preciznu metodu analize i da pomoću nje odredimo smjer klasne borbe. Ta klasna borba čiji bi

⁴¹ Zbog obima rada nisam se mogao fokusirati na ostale značajne teoretičare marksističke tradicije poput: Althussera, Halla, Lukacsa, Petrovića, Sutlića, Kolakowskog te „Frankfurtsku školu“. Neka djela ovih autora koristio sam za proučavanje tematike koju obrađuje ovaj rad. Bitna djela koja se bave ovim pitanjima navedena su u popisu literature.

⁴² Pod „ortodoksno“ smatram više u blizini originalne Marxove i Engelsove misli. Ortodoksnim označavam da Eagleton više zastupa stajalište koje su zastupali Marx i Engels, a to je primat baze, odnosno ekonomskih čimbenika na neko društvo i njegove institucije.

predvodnik trebao biti proletarijat bi napokon trebala rezultirati ulaskom u „pravu povijest“. Ovaj rad bi mogao nositi i ime: U obranu Marxove misle, ali sam mu radije dao postojeći naziv jer mislim da je upravo bitno shvatiti odnos baze i nadgradnje kako bi se pravilno shvatila Marxova misao. Također, riječ „kritika“ koja se nalazi na samom početku naslova trebala bi se shvatiti u drugačijem smislu, kako sam i naveo u uvodu. Vidjeli smo da je istu takvu analizu iznio i Williams u vezi pojma „determinirano“. Bitno se osvrnuti na sam podnaslov rada: „kako teoretizirati nadgradnjom“. Taj naziv ne upućuje na valorizaciju valjanosti Marxovog sistema. Isto tako taj podnaslov ne želi tvrditi niti osporavati je li Marx bio u pravu ili nije. Marx je bez ikakve valorizacije, možemo jasno reći bio u pravu. Nekada ne treba postaviti pitanje zašto. Upravo zbog silnih pitanja zašto, mnogo se originalne Marxove misli i njena fokusa izgubilo u dugim akademskim raspravama. Marx, to možemo priznati, nije ulazio u toliko duboke analize svijesti buržoaskog i građanskog društva. On je iznio glavne crte njegova mišljenja, vjerovanja i djelovanja. Te crte su temeljne, upravo kao i njegov koncept baze i nadgradnje, te uvjetovanosti svega života u prvom radu materijalnim sredstvima. Ti pojmovi nisu dakako sve - prožimajući i nikada ne tvrde za sebe da sve mogu objasniti i inkorporirati u sebe. Inkorporacija je upravo odlika građanske „filozofije“, odnosno svijesti i načina dominacije. Marxovi nacrti su temeljni. Ništa više. Ništa manje. Pogledajmo ovaj primjer za razumijevanje baze i nadgradnje: Ja sam student i nisam u direktnom proizvodnom odnosu. Ne radim. Bavim se teorijom Marxa. Posjedujem određenu svijest koja me dovela da se zanimam za Marxa. No, ipak mora se postaviti pitanje kojim to čimbenicima ja podliježem da se mogu baviti teorijom Karla Marxa. Mene netko uzdržava. Taj netko je negdje u proizvodnom procesu. Samim time sam i ja. Sami moji materijalni uvjeti imaju određen utjecaj na to čime ću se i kako baviti. Znači: „Kako teoretizirati nadgradnjom?“ – upravo pravilnim shvaćanjem uloge baze i njenog temeljnog utjecaja, a isto tako i metodom sagledavanja cjelokupne društvene prakse kao jedne cjeline koju ne možemo rastavljati na dijelove kako nas je volja. Također teoretizirati nadgradnjom možemo ako svaku „realnu“ i društvenu činjenicu uzmemo u odnosu prema cjelini i kao njezin dio, ako shvatimo procese kontradikcije, sukoba, promjene. Teoretizirati možemo ako se stavimo unutar samoga „vrtloga“ društva kao aktivnog entiteta koji je stalno aktivan, koji stalno djeluje, proizvodi, reproducira, obnavlja, izmišlja – jednom riječju ako stvarnost shvatimo kao živi organizam sa svim svojim sličnostima i razlikama. Teoretizirati nadgradnjom možemo kada odredimo granice u kojima se ona sama kreće. Kada sagledamo sve temeljne pretpostavke koje je utemeljuju i omeđuju. Tek kada uspijemo „

odgonetnuti “ pravi položaj i doseg nadgradnje, možemo se početi slobodnije kretati unutar nje i time vidjeti što nam se sve nudi kao mogućnost promjene, intervencije, kritike, ili čak revolucije. Također, mora se shvatiti da kao niti jedna druga teorija Marxova i Engelsova misao ne može biti – teorija svega. Niti to želi biti. Kako je Einstein jednom rekao: „ Svako je genijalac. Međutim ako prosuđuješ ribu na osnovu njene sposobnosti da se penje uz drvo ona će ceo život provesti u ubedenju da je glupa. (Einstein, A. <https://www.goodreads.com/quotes/404506-svako-je-genijalac-me-utim-ako-prosu-uje-ribu-na-osnovu-njene>) Upravo se ovo često događa i s marksizmom. Često mu se spočitava da ne objašnjava neke stvari koje on niti ne želi objašnjavati. Za kraj možemo napomenuti da je naivno misliti da Marx nije shvaćao važnost i samostalnost nadgradnje. On je toga itekako bio svjestan, zato je i pisao da je komunizam jedino moguć u onim društvima koja imaju razvijenu ekonomiju, tehnologiju i samo društvenu nadgradnju. Komunizam nije zamišljen da se gradi u društvima bez snažne i duge društvene, političke i intelektualne tradicije.

Bibliografija

Knjige:

1. Althusser, L. (1971). Za Marxa. Nolit. Beograd.
2. Althusser, L. (1975). Elementi samokritike. Beogradski izdavačko - grafički zavod. Beograd.
3. Althusser, L. (2000). Ideology and Ideological State Apparatuses, u studiji Lenin and philosophy And other essays. Monthly Review Press. New York - London.
4. Bošnjak, B., Filipović, V. i dr. (1954). Antologija filozofskih tekstova s pregledom povijesti filozofije. Školska knjiga. Zagreb.
5. Eagleton, T. (2011). Zašto je Marx bio u pravu. Naklada ljevak. Zagreb.
6. Fromm, E. (1979). Marxovo shvatanje čoveka. Grafos. Beograd.
7. Gramsci, A. (2000). The Gramsci Reader - selected writings 1916. - 1935. Uredio: Forgacs, D. New York University Press. New York.
8. Hall, S. (1973). A " Reading" of Marx's 1857 Intoduction to the Grundrisse.
(<https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/history/cccs/stencilled-occasional-papers/1to8and11to24and38to48/SOP01.pdf>)
9. Heinrich, M. (2015). Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije. CRS. Zagreb.
10. Kalebić, G. (2011). Sloboda i otuđenje: o mišljenju Gaje Petrovića. Filozofska istraživanja. 123 God. 31 (2011) Sv. 3 (605-618)
11. Lukacs, G. (1967). Povijest i klasna svijest. Naprijed. Zagreb.
12. Marcuse, H. (1966). Um i revolucija. Veselin Masleša. Sarajevo.
13. Marx, K. i Friedrich, E. (1979). Glavni radovi Marxa i Engelsa. priredili: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M. Stvarnost. Zagreb.
14. Marx, K. i Friedrich, E. (1977). Komunistički manifest. IP " August Cesarec". Zagreb.
(<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>)
15. Marx, K. (1975). Od filozofije do proletarijata. Školska knjiga. Zagreb.
16. Marx, K. i Friedrich, E. (1989). Rani radovi. priredili: Bošnjak, B., Kangrga, M. i dr. Naprijed. Zagreb.

17. Molyneux, J. (2012). The Point is to Change It!: An Introduction to Marxist Philosophy. Bookmarks. London.
18. Petrović, G. (1976). Filozofija i marksizam. Naprijed. Zagreb.
19. Pulancas, N. (1978). Klase u suvremenom kapitalizmu. Nolit. Beograd.
20. Vranicki, P. (1978). Dijalektički i historijski materijalizam. Nakladni zavod MH. Zagreb.
21. Williams. R. (1980). Problems in Materialism and Culture. Verso. London - New York.

Internet portali:

(<https://www.portalnovosti.com/kultura-izmedju-baze-i-nadgradnje>) Posjećeno 25. svibnja 2018.

(<https://www.radnickaborba.org/2012/06/22/temeljne-postavke-historijskog-materijalizma/>) Posjećeno 25. svibnja 2018.

(<http://marks21.info/jb-pasukanis-opsta-teorija-prava-i-marksizam/>) Posjećeno 26. svibnja 2018.

(<http://marks21.info/stvar-je-u-tome-da-se-svet-promeni-feljton-6-istorijski-materijalizam/>) Posjećeno 26. svibnja 2018.

(<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/index.htm>) Posjećeno 26. svibnja 2018.

(<https://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/marx/>) Posjećeno 28. svibnja 2018.